

Tony Judt

Poválečná Evropa

Historie kontinentu 1945–2005

P
R
O
S
T
O
R

P R
O S T
O R

Poválečná Evropa

P R
O S T
O R

Tony Judt

Poválečná Evropa

Historie kontinentu 1945–2005

přeložil Dalibor Výborný

PRAHA | 2025

POSTWAR: A History of Europe Since 1945
Copyright © Tony Judt 2005
All rights reserved

Czech edition © PROSTOR 2025
Translation © Dalibor Výborný 2008

ISBN 978-80-7260-654-2

Věnováno Jennifer

Což není minulost tím dávnější a legendárnější,
čím bezprostředněji dýchá na paty současnosti?

THOMAS MANN, *Kouzelný vrch*

OBSAH

Předmluva a poděkování XIII

Úvod 1

ČÁST PRVNÍ

Po válce: 1945–1953

1. Dědictví války 13
2. Odplata 41
3. Obnova Evropy 63
4. Nedosažitelné urovnání 101
5. Nástup studené války 130
6. Strmá cesta 167
7. Kulturní války 200
- Finále. Konec staré Evropy 230

ČÁST DRUHÁ

Prosperita a její výkyvy: 1953–1971

8. Politika stability 245
9. Ztracené iluze 283
10. Věk hojnosti 331
- Dovětek. Pohádka o dvou ekonomikách 363
11. Chvilé sociální demokracie 369
12. Přízrak revoluce 400
13. Konec dobrodružství 433

ČÁST TŘETÍ

Závěrečná: 1971–1989

- 14. Omezené vyhlídky 465
- 15. Politika v nové tónině 497
 - 16. Čas změny 518
 - 17. Nový realismus 551
 - 18. Moc bezmocných 576
- 19. Konec starého řádu 602

ČÁST ČTVRTÁ

Po pádu: 1989–2005

- 20. Štěpení kontinentu 655
 - 21. Účtování 684
- 22. Evropa stará – a nová 722
 - 23. Podoby Evropy 770
- 24. Evropa jako způsob života 798

Epilog

- Z domu mrtvých.
- Úvaha o moderní evropské paměti 825

- Seznam map 855
- Seznam fotografií a ilustrací ve fotopříloze 857
- Použité česká díla a překlady a jejich zkratky 861
 - Bibliografie 863
 - Jmenný rejstřík 899
 - Věcný rejstřík 909

PŘEDMLUVA A PODĚKOVÁNÍ

Evropa je nejmenší ze všech kontinentů. Vlastně to ani kontinent není – jenom subkontinent připojený k Asii. Rozloha Evropy (když pomineme Rusko a Turecko) je pouhých pět milionů kilometrů čtverečných, necelé dvě třetiny rozlohy Brazílie nebo jen o trochu víc než polovina území Číny či USA. Je trpaslíkem vedle Ruska rozkládajícího se na ploše sedmnácti milionů kilometrů čtverečných. Ale co se týče její vnitřní různorodosti a kontrastů, které v sobě skrývá, v tom je Evropa jedinečná. Podle posledního sčítání se na ní nalézá čtyřicet šest států. Většinu z nich tvoří země a národy se svými vlastními jazyky. V mnohých z nich se najdou ještě další národnostní a jazykové skupiny, které nemají svůj mateřský stát. Historie, politika, kultura a paměť, každé země je jedinečná, přesto se navzájem překrývají, a každá je předmětem zevrubného zkoumání. Dokonce i o krátkém šedesátiletém období od konce druhé světové války – vlastně především o něm – existuje jenom v angličtině nevyčerpatelné množství sekundární literatury.

Nikdo si tudíž nemůže dělat nárok na sepsání úplné a konečné historie soudobé Evropy. Moje vlastní nedostatky z hlediska takového úkolu navíc umocňuje chybějící odstup. Narodil jsem se krátce po válce a byl jsem současníkem většiny událostí vyličených v této knize. Mám stále v paměti mnoho věcí, o nichž jsem se dozvídal, které jsem viděl – nebo na nichž jsem se dokonce i podílel –, a v nichž se tato historie odvíjela. Ulehčuje mi to pochopení poválečných dějin Evropy, nebo naopak znesnadňuje? To nevím. Zato právě z toho důvodu vím, jak je občas velice obtížné udržet si přístup nezaujatého a nad věcí stojícího historika.

Tato kniha se o takovou olympanskou nezáúčastněnost ani nepokouší. *Poválečná Evropa*, aniž by se, jak doufám, vzdávala poctivého úsilí o objektivitu, nabízí neskrývané osobní interpretaci nedávné evropské minulosti. Interpretaci názorově vyhraněnou. Některé soudy budou asi kontroverzní, některé se jistě ukáží jako chybné a žádný si nečiní nárok na neomylnost. Ale ať už správné nebo nesprávné, jsou moje vlastní – stejně jako veškeré chyby, které se nutně musejí vloudit do práce podobného rozsahu a šíře záběru. Nicméně bez ohledu na omyly, které se v této knize objevují, osvědčí se přinejmenším některá hodnocení a závěry v ní obsažené jako trvale platné, a za ty do značné míry vděčím mnoha badatelům a přátelům, na které jsem se spoléhal při přípravě a psaní této práce.

Kniha tohoto typu se v první řadě opírá o jiné knihy.* Ke klasikům moderní historiografie, k nimž jsem se obracel pro inspiraci a příklad, patří *Věk extrémů*

*/ Poznámky pod čarou v následujících kapitolách budou z větší části tradičního typu, tj. půjde v nich spíše o komentáře k textu knihy než o odkazování k informačním pramenům. Abychom se vyhnuli dalšímu narůstání objemu již beztak hodně rozsáhlé knihy, určené širšímu okruhu čtenářů, neopatřili jsme ji úplným poznámkovým aparátem. Místo toho budou prameny pro *Poválečnou Evropu* spolu s kompletní bibliografií v patřičné době k dispozici na webových stránkách Remarquova institutu (<http://www.nyu.edu/pages/remarque>). Pozn. aut.

(Praha 1998) (*The Age of Extremes*) Erica Hobsbawma, *Europe in the Twentieth Century* (Evropa ve dvacátém století) George Lichtheima, *English History 1914–1945* (Dějiny Anglie) A. J. P. Taylora a *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle* (*Minulost' jednej ilúzie. Esej o idei komunizmu v 20. storočí*, Bratislava 2000) již zesnulého Françoise Fureta. Ačkoliv se tyto knihy a jejich autoři ve všech ostatních aspektech zásadně liší, dvě věci mají společné: jistotu, která pramení z hlubokých znalostí a intelektuálního sebevědomí, jaké je jen vzácně k vidění u jejich následovníků – a jasnost vyjadřování, jež by měla být vzorem všem historikům.

Mezi odborníky, z jejichž prací jsem se o nejnovějších evropských dějinách dozvěděl nejvíc, a jimž proto dlužím svůj dík, bych chtěl obzvláště jmenovat Harolda Jamese, Marka Mazowera a Andrewa Moravcsika. Vliv jejich prací bude na dalších stránkách jasně patrný. Alanu S. Milwardovi jsem zavázán – a spolu se mnou všichni ostatní, kdo zkoumají moderní Evropu – mimořádnou vděčností za jeho poučené a obrazoborecké studie poválečné ekonomiky.

Za dosažený stupeň obeznámenosti s historií střední a východní Evropy – což je téma, jež obecné dějiny Evropy často odbývají, neboť je většinou zpracovávají odborníci na západní polovinu kontinentu –, který si mohu připsat k dobru, vděčím zástupu mladších nadaných badatelů, k nimž patří Brad Abrams, Catherine Merridaleová, Marci Shorová a Timothy Snyder, a také svým přátelům Jacquesovi Rupnikovi a Istvánu Deákovi. Od Timothyho Gartona Ashe jsem se hodně dozvěděl nejen o střední Evropě (která byla po mnoho let jeho stěžejním tématem), ale také o obou německých státech v éře *Ostpolitik*. Během rozhovorů s Janem Grossem, které probíhaly po mnoho let – a také díky jeho průkopnickým pracím –, jsem se hodně poučil o polských dějinách, ale také o správném chápání společenských důsledků války, což je téma, které Jan zpracoval s nevšedním porozuměním a mimořádně lidským přístupem.

V částech věnovaných Itálii jsem se s vděčností opíral o práci Paula Ginsborga a pasáže o Španělsku zase odrážejí, co jsem se dozvěděl z knih a přednášek jedinečného Victora Pereze-Díaze. Oběma jsem velice zavázán a spolu s nimi také Annette Wiewiorkové, jejíž autoritativní analýza *Déportation et Génocide*, pojednávající o rozporné reakci Francie na holocaust, hluboce ovlivnila moje vyličení tohoto temného příběhu. Moje závěrečné úvahy o „Evropě jako způsobu života“ zásadně formovaly spisy vynikající odbornice na mezinárodní právo Anne-Marie Slaughterové, jejíž práce o „rozčleněných státech“ se energicky staví za mezinárodní správu ve formě EU ne snad proto, že je sama o sobě dokonalejší, nebo že dokonce představuje ideál, ale z toho důvodu, že – ve světě, v jakém žijeme – nic jiného fungovat nebude.

Přátelé, kolegové a posluchači po celé Evropě mě toho o nejnovějších dějinách starého kontinentu naučili mnohem víc, než bych kdy dokázal pochytit z knih a archivů. Mezi ty, kterým jsem obzvláště vděčný za pohostinnost a pomoc, patří Krzysztof Czerwinski, Peter Kellner, Ivan Krastev, Denis Lacorne, Krzysztof Michalski, Mircea Mihaes, Berti Musliu, Susan Neimanová a David Travis. Istvánu Révovi dlužím poděkování za to, že mne přiměl navštívit – i když to byl hodně

nepříjemný zážitek – budapeštský Dům hrůzy. Svůj čas i nápady mi velkoryse poskytovali moji newyorští kolegové Richard Mitten, Katherine Flemingová a Jerrold Seigel. Dino Buturovic laskavě zkontroloval a vyluštil dlouhou řadu lingvistických rébusů, které pro mě představovaly pojmy týkající se Jugoslávie.

Jsem vděčný také Philipu Furmanskému, Jessovi Benhabibovi a Richardu Foleymu – mužům, kteří se postupem času střídali ve funkci děkanů fakulty společenských a přírodních věd na Newyorské univerzitě – za to, že podpořili nejen můj vlastní výzkum, ale i Remarqueův institut, který jsem založil, abych povzbudil ke zkoumání evropských dějin další. A Remarqueův institut, který uspořádal mnoho přednášek a seminářů, jež pro mne byly bohatým zdrojem informací, bych nedokázal vybudovat, kdyby mi velkoryse nepomáhal Yves-André Istel. A také bych nikdy nedokázal napsat tuto knihu a současně řídit Remarqueův institut, nebýt hladké spolupráce s jeho neuvěřitelně schopným administrativním ředitelem Jairem Kesslerem.

Hluboce zavázán jsem také, jako mnozí jiní přede mnou, svým literárním agentům Andrewovi Wylieovi a Sarah Chalfantové za jejich neselhávající podporu projektu, který trval déle a rozrostl se do větší šíře, než by kdokoliv kdy dokázal předvídat. V poděkování svým redaktorům Ravimu Mirchandanimu a Scottu Moyersovi bych měl zvláště ocenit Scotta a jeho kolegyni Jane Flemingovou z Penguin Press v New Yorku. Oni sami vědí, jak moc jim vděčím za úspěšnou přípravu této knihy k vydání. Děkuji Leonu Wieseltierovi za hodnocení a připomínky, které se promítly do podoby 12. a 14. kapitoly, když jsem je ve formě eseje poprvé uveřejnil v pozoruhodné rubrice listu *The New Republic* věnované společenským vědám, kterou Leon s nevšední péčí řídil. Co se týče odborného přínosu, pak můj jednoznačně největší dík patří Robertu Silversovi, jedinečně schopnému redaktorovi *The New York Review of Books*, který mne celá léta povzbuzoval k neustálému rozšiřování politického a historického záběru se všemi riziky a obohaceními, které s sebou takové dobrodružné výpravy do neznáma přinášejí.

Tato kniha těžila také z práce doktorandů Newyorské univerzity. U některých z nich – jsou to zejména doktorky Paulina Brenová, Daniel Cohen (v současnosti působící na Riceově univerzitě) a Nicole Rudolphová – mi jejich původní výzkumy pomohly pochopit dané historické epochy a byly zhodnoceny na stránkách této knihy. Jiní zase – jako Jessica Coopermanová a Avi Patt – odvedli nedocenitelný kus práce jako výzkumní asistenti. Michelle Pintová – a Simon Jackson – se bez protestů proměnili ve schopné pátrače po obrazovém materiálu. Byla to právě ona, kdo se zasloužil o vyhledání nejpůsobivějších ilustrací, zejména fotografie zabalené sochy Lenina, která zdobí konec třetí části. Alex Molot pilně vyhledával a shromažďoval publikované i nepublikované statistiky a řady údajů, na nichž je kniha tohoto druhu nevyhnutelně a podstatně závislá a v žádném případě bych ji bez nich nemohl napsat.

Moje rodina prožila s poválečnou Evropou velice dlouhou dobu – v případě mých dětí to bylo celé dospívání. Nejen že trpělivě snášely mou častou nepřítomnost, cesty a posedlosti, jež práce na této knize přinášela, ale také významně přispěly k jejímu obsahu. Danielovi vděčí za svůj titul a Nicholasovi za

připomínku, že ne všechny dobré příběhy mají šťastný konec. Také mé ženě Jennifer vděčí ta kniha za mnohé – v neposlední řadě to bylo dvojí pečlivé a konstruktivní pročtení celého textu. Autor jí ovšem dluží za mnohem víc, proto je *Poválečná Evropa* věnována právě jí.

ÚVOD

*„Každá epocha je sfinga, která se propadá do propasti,
jakmile někdo najde odpověď na její hádanku.“*

HEINRICH HEINE

*„Okolnosti (které pro některé pány nic neznamenají!) dávají ve
skutečnosti každému politickému principu jeho jedinečnou barvu
a svébytnou působivost.“*

EDMUND BURKE

„Události, drahý hochu, události.“

HAROLD MACMILLAN

*„Dějiny nejsou půda, na které vyrůstá štěstí.
Šťastná období jsou prázdné stránky historie.“*

GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL

Pro napsání této knihy jsem se poprvé rozhodl, když jsem přestupoval na Westbahnhof, jednom z hlavních vídeňských nádraží.

Byl prosinec 1989, a tedy příhodná chvíle. Právě jsem se vrátil z Prahy, kde dramatici a historikové z Občanského fóra Václava Havla smetli komunistický policejní stát a čtyřicet strastiplných let „reálného socialismu“ na smetiště dějin. O pár týdnů dříve neočekávaně padla Berlínská zeď. V Maďarsku i v Polsku každého zaměstnávaly problémy postkomunistické politiky, protože staré režimy – před pár týdny ještě všemocné – ustupovaly do bezvýznamnosti. Komunistická strana Litvy s okamžitou platností vyhlásila nezávislost na Komunistické straně Sovětského svazu. A rádio v taxíku, kterým jsem jel na nádraží, právě přinášelo první zprávy o povstání proti Ceaușescově diktatuře v Rumunsku. Topografií Evropy, od konce druhé světové války zkamenělou, otřásalo politické zemětřesení.

Skončila jedna epocha a rodila se nová Evropa. Aspoň tolik bylo zřejmé. Ale s koncem starého řádu mělo být zpochybněno mnoho předpokladů, po dlouhá léta samozřejmých. Co se kdysi jevilo jako trvalé a jaksi nevyhnutelné, získávalo najednou nádech pomíjivosti. Konfrontace studené války, propast oddělující Západ a Východ, zápas mezi „komunismem“ a „kapitalismem“, separátní příběhy z dvou různých světů prosperující západní Evropy na jedné straně a sovětských satelitů v její východní polovině na straně druhé. To všechno už nebude možné chápat jako výsledek ideologické nutnosti nebo železné logiky politického vývoje. Byly to nahodilé produkty dějin – a dějiny je zase odvrhly.

Budoucnost Evropy měla vypadat úplně jinak, a stejně tomu mělo být i s její minulostí. Při zpětném pohledu už jsme se na léta 1945–1989 neměli dívat jako

na práh nové epochy, ale spíš jako na přechodné období, poválečnou mezihru, pokračování pokusů o vyřešení konfliktu, který se uzavřel v roce 1945, ale jeho dohra trvala ještě další půlstoletí. Ať už na sebe Evropa v nadcházejících letech měla vzít jakoukoli podobu, známý a úhledně zpracovaný příběh o tom, co se v ní dělo předtím, se už definitivně proměnil. V prosincovém mrazu té středo-evropské zimy se mi zdálo samozřejmé, že dějiny poválečné Evropy bude nutné napsat znovu.

Byl k tomu příhodný čas i místo. Vídeň roku 1989 se stala palimpsestem komplikovaných, propletených minulostí Evropy. Počátkem 20. století Vídeň *byla* Evropa: kvasící, nepokojné, v sebeklamu žijící centrum kultury a civilizace na prahu apokalypsy. Mezi válkami se Vídeň z někdejší velkolepé imperiální metropole rakousko-uherské monarchie scvrkla na postupně upadající zchudlé hlavní město zbytkového státečku, aby skončila jako správní středisko okrajové provincie Velkoněmecké říše, jejímž nacistickým pánům většina Vídeňáků a jejich krajanů s tak nevídaným nadšením přísahala poddanskou věrnost.

Po porážce Německa se Rakousko stalo součástí západního tábora a dostalo se mu přívlastku Hitlerovy „první oběti“. Po tomto dvojnásob nezaslouženém zásahu štěstěny se Vídeň cítila oprávněná k tomu, aby svou minulost zapudila. Za přispění výhodné amnézie ohledně své oddanosti nacismu si rakouské hlavní město – „Západní“ metropole obklíčená „východní“ Evropou – osvojilo novou identitu předsunuté výspy a výkladní skříně svobodného světa. Pro své někdejší poddané v Československu, Polsku, Maďarsku, Rumunsku a Jugoslávii, kteří se ocitli v sovětské pasti, teď Vídeň reprezentovala „střední Evropu“, pomyslné kosmopolitní společenství, kterou Evropané v průběhu onoho století jaksi někam založili. S posledními léty existence komunismu se pak toto město stalo jakousi předsunutou strážní pozorovatelnou svobody, místem povzbudivých setkání, přestupní stanicí pro Východoevropany unikající na Západ a západní stavitele mostů na Východ.

Vídeň roku 1989 proto představovala přesně to pravé místo, kde začít s „promyšlením“ Evropy. Rakousko ztělesňovalo všechny ty poněkud samolibé rysy poválečné západní Evropy: kapitalistickou prosperitu podepřenou bohatě dotovaným systémem sociálního zabezpečení, sociální smír zajišťovaný štědrnou nabídkou pracovních míst a různých výhod, jejichž rozdělování měly v rukou hlavní společenské skupiny a politické strany, vnější bezpečnost garantovanou západním nukleárním deštníkem, který Rakousko bralo jako samozřejmost, zatímco si samo hovělo ve své bohorovné „neutralitě“. Přitom za řekami Dunajem a Litavou, jen pár kilometrů na východ, začínala ona „druhá“ Evropa, Evropa bezútesné chudoby a tajných policíí. Distanci mezi oběma Evropami v lapidární zkratce vystihoval rozdíl mezi dvěma vídeňskými nádražími. Na jedné straně energický, agresivní Westbahnhof, kde podnikatelé a movití turisté nasedají do expresů směřujících do Mnichova, Curychu nebo Paříže, a na druhé straně ponurý a nehostinný Südbahnhof, ošumělý, špinavý a maličko nebezpečný útulek nuzných cizinců, které sem přivážejí zaneřádně staré vlaky z Budapešti a Bělehradu.

A tak jako dva zdejší hlavní železniční uzly bezděčně stvrzovaly zeměpisné schizma Evropy – jeden se obracel k optimistickému, prosperujícímu západu, druhý bez velkých okolků přiznával tíhnutí Vídně k východu – i samy ulice rakouského hlavního města němě dosvědčují existenci propasti mlčení, která odděluje pokojnou evropskou současnost od její znepokojivé minulosti. Impozantní, sebevědomé stavby lemuující rozlehlou Ringstrasse jsou připomínkou úlohy imperiální metropole, kterou Vídeň kdysi plnila – i když samotný Ring působí jaksí příliš rozmáchně a přehnaně velkolepě na to, aby sloužil jen jako dopravní tepna pro každodenní provoz středně velkého evropského hlavního města –, a je proto na své výstavné budovy a veřejná prostranství právem hrdá. Vídeň je opravdu bohatá tím, co připomíná její bývalou slávu, ale v tom, co se týká její mnohem nedávnější minulosti, zůstává záměrně nesdílná.

A vůbec neújournější mlčení zachovává ve vztahu k Židům, kteří kdysi obývali valnou část domů ve vnitřním městě a rozhodujícím dílem přispívali k rozvoji umění, divadla, hudby, literatury a vědy, tedy oblastí, které udělaly z Vídně to, čím *byla* v době své největší slávy. Právě násilí spáchané na vídeňských Židech, které vyhnali z jejich domovů, vyvezli na východ a vymazali je z paměti jejich domovského města, vysvětluje provinilé mlčení současné Vídně. Protože poválečná Vídeň – stejně jako poválečná Evropa – byla impozantním domem vystavěným na základech, v nichž spočívala nevyslovitelná minulost. Jenomže mnoho těch největších ničemností se odehrávalo v zemích, které upadly pod sovětskou nadvládu, a to byl důvod, proč se na minulost, která tomu předcházela, tak snadno zapomnělo (na Západě), nebo byla potlačena (na Východě). S návratem východní Evropy není ta minulost o nic méně nevyslovitelná, nyní však už bude nevyhnutelné vyslovit ji. Po roce 1989 už nic – budoucnost, přítomnost a především minulost – nebude takové jako předtím.

Ačkoliv jsem se rozhodl sepsat dějiny poválečné Evropy v prosinci 1989, vlivem různých okolností trvalo ještě mnoho let, než jsem se do toho úkolu opravdu pustil. Když se na něj dívám zpětně, bylo to vlastně štěstí. Mnoho věcí, které k dnešku nabraly trochu zřetelnější obrysy, zůstávalo tehdy stále ještě nejasných. Otevřely se archivy. Zmatky, které nevyhnutelně provázejí revoluční zvraty, se mezitím usadily a přinejmenším některým z dlouhodobých důsledků převratných změn roku 1989 je nyní možné porozumět. A také dost dlouho trvalo, než se zmírnily otřesy vyvolané těmito událostmi. Když jsem do Vídně zajel příště, město právě zápasilo s nutností postarat se o desetitisíce uprchlíků ze sousedního Chorvatska a z Bosny.

O tři roky později Rakousko opustilo svou dlouho pečlivě pěstovanou poválečnou autonomii a vstoupilo do Evropské unie, jejíž nástup jako hybné síly v evropských záležitostech byl přímým důsledkem východoevropských revolucí. A při další návštěvě Vídně v říjnu 1999 jsem našel Westbahnhof pokrytý plakáty Strany svobodných Jörga Haidera, jenž navzdory svému neskrývanému obdivu k „úctyhodným mužům“, kteří v uniformách nacistických armád „konali svou povinnost“ na východní frontě, vytěžil toho roku ve volbách 27 procent hlasů svých krajanů z úzkosti a neporozumění tváří v tvář změnám, které se v jejich světě v uplynulých deseti letech odehrály. Po téměř půlstole-

té nehybnosti tak Vídeň – stejně jako celá Evropa – znovu vstoupila do historie.

Tato kniha vypráví příběh Evropy po skončení druhé světové války a začíná tudíž v roce 1945. *Stunde nul*, jak říkají Němci – nultá hodina. Ale i na tenhle příběh, jako na všechno ostatní ve 20. století, padá stín třiceti let války, která začala v roce 1914, kdy evropský kontinent nastoupil cestu vedoucí ke katastrofě. Samotná první světová válka znamenala pro všechny zúčastněné traumatizující stroj na zabíjení – 50 procent mužského obyvatelstva Srbska ve věku od 18 do 55 let padlo v boji –, ale kupředu nepohnula ničím. Německo nebylo, jak se v té době všeobecně věřilo, ve válce rozdrceno, a na kolena je nesrazilo ani poválečné uspořádání. V takovém případě by se pak jeho téměř naprostá dominance v Evropě o dvacet let později stěžela vysvětlit. Ve skutečnosti stála válečná porážka Německo, které své válečné dluhy nezaplatilo, méně než Spojence jejich vítězství. Proto vyšlo z války relativně *silnější*, než bylo v roce 1913. „Německá otázka“, která se v Evropě objevila s nástupem Pruska o generaci dříve, zůstala nevyřešená.

Malé státy, které se v roce 1918 objevily po rozpadu starých říší, byly chudé, vratké, zranitelné a vzájemně znesvářené. Meziválečná Evropa překypovala „revizionistickými“ státy. Rusko, Německo, Rakousko, Maďarsko a Bulharsko utrpěly ve Velké válce porážku a čekaly na příležitost k odčinění (revizi) svých územních ztrát. Po roce 1918 nedošlo k obnově mezinárodní stability ani k návratu velmocenské rovnováhy, jen si všichni vzali oddechový čas, který si vynutilo všeobecné vyčerpání. Váلكychtivost to však nijak neztlumilo, jen se přenesla na domácí scény – do nacionalistických vášní, rasových predsudků, třídních bojů a občanských válek. Evropa dvacátých a zvláště třicátých let vstoupila do soumravné zóny mezi koncem jedné války a hrozbou předzvěstí té nadcházející.

Vnitropolitické konflikty i antagonismy mezi státy v meziválečném období prohluboval – a do jisté míry i spouštěl – souběžně probíhající rozklad evropského hospodářství. Evropská ekonomika dostala trojitý úder. První světová válka postihla domácí pracovní trhy, zlikvidovala obchod a zpusťovala celé regiony – stejně jako krachující státy. Mnoho zemí – především středoevropských – se z jejích následků nikdy nezotavilo. Ty, které to dokázaly, srazila zpět krize ve třicátých letech, kdy deflace, propad podnikatelských aktivit a zoufalé úsilí bránit se mezinárodní soutěži pomocí ochrannářských celních bariér vyústily nejenom v dosud nevídanou míru nezaměstnanosti a zhroutil průmyslových kapacit, ale také v rozpad mezinárodního obchodu (francouzsko-německá obchodní výměna klesla mezi lety 1929–1936 o 83 procent), a to všechno doprovázely tvrdé vnitropolitické zápasy a výbuchy nenávisi. A pak přišla druhá světová válka, jejíž bezprecedentní dopad na *civilní* obyvatelstvo a ekonomiky postižených států budeme probírat v první části této knihy.

Kumulativní účinek těchto ran mohl zničit civilizaci. Rozsah katastrofy, kterou si Evropa sama způsobila, byl současníkům dokonale jasný dokonce už ve chvíli, kdy probíhala. Někteří příslušníci krajní levice a zrovna tak krajní pravice viděli v sebezničení buržoazní Evropy příležitost k vybojování něčeho

lepšího. Třicátá léta byla Audenovým „nízkým, nečestným desetiletím“, zároveň však také dobou oddanosti ideálům a politickým vírám, která vyvrcholila ve španělské občanské válce ztrátou iluzí a lidských životů. Bylo to babí léto radikálních vizí 19. století, jež lidé nyní vkládali do nesmiřitelných ideologických bitev ještě krutější éry. „Jak mimořádně silné byly v meziválečné epoše touhy po novém lidském řádu, a jak tragicky potom ztroskotalo úsilí žít v souladu s ním“ (Arthur Koestler).

V zoufalství nad Evropou zvolili někteří útěk. Nejdříve do posledních liberálních demokracií na jejím západním okraji, potom – pokud to stihli – do obou Amerik. A někteří jako Stefan Zweig nebo Walter Benjamin si vzali život. V předvečer definitivního pádu starého kontinentu do propasti se zdálo, že Evropa už nemá naději. Ať už tím, co evropská civilizace v době svého zhroucení ztratila, bylo cokoliv – a předzvěsti této ztráty už dávno předtím vytušili Karl Kraus a Franz Kafka ve Zweigově rodné Vídni –, už nikdy se to nevrátí. *Velkou iluzí* té doby, jak ji ve stejnojmenném klasickém filmu z roku 1937 představuje Jean Renoir, bylo oddat se válce a jejím doprovodným mýtům cti, prestiže a třídní příslušnosti. Ale v roce 1940 se pozorným Evropanům tou největší evropskou iluzí, teď zdiskreditovanou tak, že už se nemohla vzpamatovala, stala sama evropská civilizace.

Ve světle toho, co nečekanému vzkříšení Evropy po roce 1945 předcházelo, se člověk pochopitelně ocitá v pokušení vylíčit je v sebecchvalném, či dokonce nadšeném tónu. Takový tón převládal i v knihách líčících dějiny poválečné Evropy, především v těch, jež vznikly před rokem 1989. A ve stejném duchu přistupovali k hodnocení vlastních výkonů v tomto období i evropští politici. Už samotné přežití a obnova jednotlivých států kontinentální Evropy po kataklyzmatu totální války; absence vnitropolitických zápasů a postupné rozšiřování institucionálních forem evropské spolupráce, ekonomika úspěšně uzdravená z třicetiletého hospodářského rozkladu a „normalizace“ prosperity, optimismu a míru – to všechno podněcovalo k přehnaně optimistickým projevům. Vzkříšení Evropy byl „zázrak“. „Postnacionalistická“ Evropa se poučila z tvrdé lekce své nedávné historie. Zrodil se pokojný, mírumilovný kontinent, který povstal „jako Fénix z popela“ své vražedné – a sebevražedné – minulosti.

Jako mnoho jiných mýtů obsahuje i toto pochvalné hodnocení Evropy druhé poloviny 20. století zrnko pravdy. Mnohem více ovšem opomíjí. Východní Evropa od rakouských hranic až k pohoří Ural, od Tallinnu až po Tiranu do něj totiž vůbec nezapadá. *Její* poválečná desetiletí byla jistě mírová ve srovnání s tím, co se na evropské půdě odehrávalo před nimi, ale za to vděčila jedině nevíтанé přítomnosti Rudé armády. Byl to mír vězeňského dvora udržovaný tanky. A pokud satelitní státy sovětského bloku přikročily k programu mezinárodní kooperace zdánlivě srovnatelnému s tím, co probíhalo na západ od jejich hranic, pak to bylo jen proto, že jim Moskva „bratrské“ instituce a spolupráci v jejich rámci vnutila silou.

Historii obou polovin poválečné Evropy nelze popisovat odděleně. Dědictví druhé světové války – a meziválečných dekád a Velké války, která jim předcház-

zela – postavilo vlády a národy východní i západní Evropy před stejně obtížné volby, co se týkalo úkolu, jak nejlépe uspořádat vlastní záležitosti tak, aby se vyloučilo opakování minulosti. Jednou z možností bylo uplatňování radikální politiky hnutí lidové fronty ze třicátých let, a zpočátku se k ní přikláněli lidé v *obou* částech Evropy (to je jedna z připomínek skutečnosti, že rok 1945 nikdy nepředstavoval tak úplně nový začátek, jak se to někdy zdá). Ve východní Evropě se zásadní společenská transformace v nějaké podobě jevila jako nevyhnutelnost. Návrat ke zdiskreditované minulosti byl nepřijatelný. Co by ji ale mělo nahradit? Komunismus nejspíš dobré řešení nenabízel, ale dilema, na které dával odpověď, bylo velmi reálné.

Západu se podařilo vyhlídku na radikální změny zaplašit, přičemž sehrála nemalou roli americká pomoc (a tlak). Přitažlivost politiky lidové fronty – a komunismu – se vytratila. Obojí bylo receptem pro zlé časy, a na Západě, přinejmenším po roce 1952, už tak zle nebylo. A tak se v následujících desetiletích na nejistoty prvních poválečných roků zapomnělo. V roce 1945 však možnost, že by události mohly nabrat jiný směr – či spíše pravděpodobnost, že takový směr skutečně *naberou* – vypadala velice reálně. Nová cesta, kterou západní Evropa nastoupila a která je dnes pro nás samozřejmá, měla zabránit návratu starých démonů (nezaměstnanosti, fašismu, německého militarismu, války, revoluce). Postnacionalistická, sociálně ohleduplná, mírová, spolupracující Evropa se nezrodila z optimistických, ctižádostivých plánů zahleděných do daleké budoucnosti, jak si zpětně bláhově představují dnešní euroidealisté. Byl to jen nejistý plod strachu. Předáci téhle Evropy měli stále před očima běsy její neblahé minulosti, a proto uvedli v život sociální reformy a vybudovali nové instituce – jako preventivní opatření proti jejich návratu.

V této souvislosti je pak snazší porozumět faktu, který připomínáme, totiž že se v sovětském bloku mocenské struktury věnovaly v zásadě stejnému úkolu. Také ony byly vedeny v první řadě snahou vystavět bariéry proti tomu, aby politika znovu zapadla do starých kolejí. V komunistických zemích se to ovšem spíše než cestou sociálního pokroku dělo za použití hrubého násilí. Držitelé moci přepsali nedávnou historii – a občany vedli k tomu, aby na ni zapomněli – v souladu s tvrzením komunistů, že sociální revoluce pod jejich vedením nejenom odstranila chyby minulosti, ale i podmínky, které umožňovaly jejich vznik. I toto tvrzení, jak uvidíme, bylo pouhým mýtem, nebo v nejlepším případě polopravdou.

Ale komunistický mýtus podává bezděčné svědectví o tom, jak důležité (a obtížné) bylo vypořádat se s tíživým dědictvím v *obou* polovinách Evropy. První světová válka zničila starou Evropu. Druhá světová válka vytvořila podmínky pro vznik nové Evropy. Ale na Evropu jako celek dopadal po celé období od roku 1945 dlouhý stín diktatur a válek z její bezprostřední minulosti. To je jedna ze zkušeností, která byla společná všem poválečným generacím Evropanů a odlišovala je od Američanů, jimž 20. století přineslo dosti rozdílné a mnohem optimističtější poučení. A to je zásadní výchozí bod pro každého, kdo se snaží porozumět evropským dějinám před rokem 1989 – a docenit, jak zásadně se proměnily po něm.

Isaiah Berlin ve své úvaze o Tolstého pohledu na historii vystihl jeden důležitý rozdíl mezi dvěma pojetími intelektuálního přístupu k historické látce, který vyjádřil známým veršem řeckého básníka Archilocha: „Liška zná mnoho věcí, ale ježek zná jednu velkou.“ Budeme-li se držet těchto pojmů, pak kniha, kterou držíte v ruce, rozhodně není „ježek“. Nemám žádnou velkou teorii soudobých dějin Evropy, kterou bych tu předložil, žádnou jednotící ideu ani žádný jedinečný příběh, do kterého by se vešlo vše. Z toho ovšem nevyplyvá, že si myslím, že historie Evropy po druhé světové válce žádné myšlenkově určující téma nemá. Naopak, má, a nikoli jediné. Evropa, stejně jako ta liška, zná mnoho věcí.

Na prvním místě je to historie evropského mocenského ústupu. Už po roce 1945 nemohly hlavní evropské mocnosti aspirovat na mezinárodní velmocenské nebo imperiální postavení. Dvě výjimky z tohoto pravidla – Sovětský svaz a částečně i Velká Británie – byly ze svého vlastního pohledu evropské jen z poloviny, a v každém případě se i jejich mocenský význam na konci období, které je tu vylíčeno, podstatně umenšil. Většina Evropy zažila pokoření porážky a okupace. Nebyla schopna se osvobodit od fašismu vlastními silami, a stejně tak nebyla schopna bez pomoci zvenčí udržet na uzdě komunismus. Poválečnou Evropu osvobodily – i spoutaly – síly přicházející odjinud. Teprve po značném, desítky let trvajícím úsilí se Evropané nakonec přece jen dokázali znovu stát pány vlastního osudu. Všechny někdejší evropské námořní říše (Británie, Francie, Holandsko, Belgie, Portugalsko) byly odstřiženy od svých zámořských držav, zredukovány na svá evropská jádra a jejich pozornost se přesunula zpět k mateřskému světadílu.

Za druhé: v posledních dekádách uplynulého milénia začaly odumírat „velké příběhy“ evropské historie. Univerzální teorie dějin 19. století a jejich doprovodné ideje pokroku a změny, revoluce a transformace přivedly na svět politické koncepce a společenská hnutí, které v první polovině 20. století roztrhaly Evropu na kusy. A i to je příběh, který dává smysl jedině na celoevropském pozadí: pokles intenzity politického kvasu na Západě (s výjimkou na okraj odsunutě intelektuálské menšiny) doprovázelo – zase z docela jiných důvodů – zvětvávání politické víry a zdiskreditování oficiálního marxismu na Východě. Je třeba připustit, že v osmdesátých letech se na krátkou chvíli zdálo, že by mohla znovu ožít intelektuální *pravice*, když se šikovala kolem ideje – rovněž pocházející z 19. století – atomizované „společnosti“, která se zřekne péče o věci veřejné v zájmu ničím neomezovaného trhu a minimalizace vlivu státu, ale tahle křeč pominula. Žádné univerzální ideologické projekty, ať levicové nebo pravicové, v evropské nabídce po roce 1989 nezbývaly – vyjma naděje na svobodu, jež se tou dobou už pro většinu Evropanů naplnila.

Za třetí se tu jako skromnější náhrada za vyhaslé ambice Evropy a její ideologické minulosti opožděně – a z větší části náhodou – objevil „Evropský model“. Ustavil se jako nesourodá směs sociálnědemokratického a křesťansko-demokratického zákonodárství a nepozorovaného institucionálního narůstání Evropského společenství a jeho následnické Unie a představoval výlučně „evropský“ způsob regulace společenských a mezinárodních vztahů. Tento evrop-

ský přístup, který obsáhl vše od péče o děti až po nadstátní zákonné normy, znamenal víc než jen byrokratické procedury Evropské unie a jejích členských států. Na počátku 21. století se stal vábníčkou a příkladem pro státy ucházející se o členství v EU a globální výzvou Spojeným státům i atraktivností jejich konkurenčního „amerického způsobu života“.

Tento naprosto nečekaný vzmach Evropy, která se z pouhého zeměpisného pojmu (a navíc dosti pochybného) stala vzorem jednání a magnetem pro jednotlivce i státy, byl výsledkem pomalého, postupného procesu. Evropa nikterak nebyla, řečeno slovy Alexandra Wata, který jimi ironicky parafrázoval velikášský sebeklam jednoho meziválečného polského politika, „odsouzena k velikosti“. To, že se něčím takovým stane, se určitě nedalo předpovědět z poměrů, jaké panovaly v roce 1945, ale ani třeba v roce 1975. Takovou Evropu nepřipravoval žádný předem promyšlený společný plán, nikdo se nepustil do práce na jejím zbudování. Ale po roce 1992 bylo najednou zřejmé, že Evropa v rámci mezinárodního systému takové nové postavení skutečně zaujala a změnila se zejména podoba jejích vztahů ke Spojeným státům – jak pro Evropany, tak pro Američany.

A to je čtvrtý motiv procházející naším líčením poválečné Evropy: její komplikované a častými nedorozuměními poznamenané vztahy k USA. Západoevropané si přáli, aby se Spojené státy v evropských záležitostech po roce 1945 angažovaly – ale zároveň je potřebnost takového angažmá roztrpčovala, kromě jiného i tím, co vypovídala o slabosti Evropy. Navíc, navzdory americké přítomnosti v Evropě, zejména po roce 1949, přetrvávaly mezi oběma stranami „Západu“ značné rozdíly. Postoj ke studené válce se v západní Evropě dost lišil od poněkud panické reakce, jakou vyvolávala v USA, a také rozsah pozdější „amerikanizace“ Evropy v padesátých a šedesátých letech se často nadsazuje, jak ještě uvidíme.

Východní Evropa se samozřejmě na Ameriku a její atributy dívala podstatně jinak. Ale i tady by bylo zavádějící přeceňovat vliv příkladu Spojených států na Východoevropany jak před rokem 1989, tak i po něm. Disidentští kritici v obou polovinách Evropy – například Raymond Aron ve Francii nebo Václav Havel v Československu – si dali záležet na tom, aby zdůraznili, že Ameriku v žádném případě nechápou jako příklad nebo model pro své vlastní domovské společnosti. A i když mladší generace Východoevropanů po roce 1989 po nějaký čas ve svých zemích opravdu usilovala o zavedení ekonomické liberalizace podle amerického vzoru, s omezenými veřejnými službami, nízkými daněmi a svobodným trhem, byla to jen přechodná móda, která se neujala. „Americká chvíle“ Evropy je minulostí. Budoucnost východoevropských „malých Amerik“ je pevně ukotvena v Evropě.

A konečně je poválečná historie Evropy příběhem se zámlkami a mezerami. Evropský kontinent byl kdysi složitě vyšívaným gobelínem prolínajících se jazyků, náboženství, pospolitostí a národů. V mnoha jejích městech – zvláště těch menších na průsečících hranic starých a nových říší jako třeba Terst, Sarajevo, Soluň, Černovice, Oděsa nebo Vilnius – existovala opravdová multikulturní společenství *avant le mot*, kde katolíci, pravoslavní, muslimové, Židé

a další žili běžně vedle sebe. Neměli bychom si však tuto starou Evropu idealizovat. V tom, co polský autor Tadeusz Borowski označil jako „neuvěřitelný, téměř groteskní tavicí kotel etnik a národů nebezpečně bublající v samotném srdci Evropy“, opakovaně propukaly ničivé nepokoje, masakry a *pogromy* – bylo to ale opravdové a vstoupilo to do živoucí paměti našeho světadílu.

Nicméně v období mezi roky 1914 až 1945 byla *tahle* Evropa rozdrčena na prach. Značně pročištěná Evropa, která se probírala z válečného omráčení do druhé poloviny 20. století, pozbyla své chaotické pestrosti. Válka, okupace, úpravy hranic, násilné vysídlování a genocida způsobily, že nyní skoro každý žil ve vlastní zemi obklopen jen svým vlastním národem. Po celých čtyřicet let mezi koncem druhé světové války a pádem komunistických režimů žili lidé v obou polovinách Evropy v uzavřených národních enklávách, ve kterých dosud existující etnické a náboženské menšiny – jako třeba Židé ve Francii – tvořily jen nepatrný zlomek většinové populace a byly do ní kulturně i politicky silně integrované. Pouze Jugoslávie a pak ještě Sovětský svaz – říše, nikoli stát, a v každém případě jen částečně evropská, jak už bylo řečeno – se této nové jednotě stejné homogenní Evropě vymykaly.

Avšak od osmdesátých let a především od pádu Sovětského svazu a rozšíření Evropské unie vstupuje Evropa do multikulturní budoucnosti. Slévající se proudy lidí – uprchlíků, zahraničních dělníků, obyvatel někdejších evropských kolonií, které do bývalých mateřských zemí přitahuje naděje na práci a svobodu, a dobrovolných i nedobrovolných přistěhovalců ze zbídačelých nebo represivních států na rozšiřujících se okrajích Evropy – směřují do Londýna, Paříže, Antverp, Berlína, Milána a desítek dalších míst, která se proměňují v kosmopolitní světová velkoměsta, ať už se jejich obyvatelům líbí nebo ne.

Tato nová přítomnost živých „jiných“ v Evropě – například asi patnácti milionů muslimů v současné Unii, přičemž dalších osmdesát milionů jich na připojení k EU čeká v Bulharsku* a Turecku – ukázala v plné nahotě nejen současné znepokojení Evropy nad představou stále větší rozmanitosti, ale také lehkost, s jakou Evropané své mrtvé „jiné“ z minulosti vlastního kontinentu nekompromisně vytěsnili z vědomí. Po roce 1989 se ukázalo jasněji než dřív, do jak velké míry vyvěrala stabilita poválečné Evropy z důsledků činů Josifa Stalina a Adolfa Hitlera. Oba diktátoři s pomocí válečných kolaborantů téměř dokonale zplanýrovali demografickou krajinu, a na takto připravené půdě pak byly položeny základy nového, méně komplikovaného kontinentu.

O tomto nepřijemném vyrušení z hladce plynoucího příběhu o evropském pokroku směrem k Churchillovým „širým slunečným výšinám“ nepadla ani v jedné polovině Evropy zmínka prakticky přinejmenším do šedesátých let. Potom se ze všech těchto excesů připomínalo obvykle jen vyhlazování Židů nacistickým Německem. Až na pár kontroverzních výjimek se nad historiemi jiných pachatelů – a jiných obětí – zavřela voda. Dějiny a paměť druhé světové války se charakteristickým způsobem omezily na důvěrně známý soubor morálních konvencí: dobro proti zlu, antifašisté proti fašistům, odbojáři proti kolaborantům atd.

* Bulharsko s 900 000 muslimů [2006] přistoupilo k EU v roce 2007. Pozn. red.

Po roce 1989 se při překonávání důsledků dlouhá léta platících omezení ukázalo, že je možné přiznat si (občas navzdory tvrdému odporu a popírání) morální daň, kterou Evropa za své znovuzrození zaplatila. Poláci, Francouzi, Švýcaři, Italové či Rumuni mají teď větší možnosti dozvědět se – pokud o to stojí –, co se v jejich zemích před pouhými několika desítkami let doopravdy dělo. Dokonce i Němci přehodnocují dosud přijímanou historii své země – s paradoxními důsledky. Nyní, poprvé po mnoha letech, se věnuje pozornost také *německému* utrpení a *německým* obětem, ať už je způsobili britští letci, sovětská vojska nebo čeští odsunovači. Židé, jak se znovu v jistých úctyhodných kruzích začíná opatrně připomínat, nebyli jedinými oběťmi...

Zda jsou takové debaty dobré nebo špatné, je věcí názoru. A je vůbec všechno tohle ožívování minulosti projevem politického zdraví? Nebo je prozíravější, jak si až příliš dobře uvědomoval kromě jiných Charles de Gaulle, zapomenout? Tuto otázku si položíme v epilogu. Zde bych prostě jen poznamenal, že tento poslední záchvat rušivého vzpomínání bychom neměli chápat – jak tomu někdy bývá (zejména ve Spojených státech), když se postaví vedle současných výbuchů etnických nebo rasových vášní – jako zlověstný příznak prvotního hříchu Evropy: neschopnosti poučit se z minulých zločinů, nostalgie spojené se ztrátou paměti a trvale přítomnému nebezpečnému sklonu k návratu do roku 1938. Tohle není, jak to vyjádřil Yogi Berra, „úplné opakování starého děja vu“.

Evropa se nevrací do své neblahé válečné minulosti, naopak, opouští ji. Dnešní Německo, stejně jako ostatní evropské země, si uvědomuje svou historii 20. století víc než kdy jindy za posledních padesát let. Ale to neznamená, že je do ní vtahováno *zpátky*. Protože tato historie nikdy nezmizela. Dlouhý stín druhé světové války, jak se tato kniha snaží ukázat, dopadá tíživě na celou poválečnou Evropu. To se však nedalo v plné míře přiznat. Mlčení o nedávné evropské minulosti bylo nezbytnou podmínkou budování evropské budoucnosti. Dnes – bezprostředně po bolestivých veřejných debatách téměř ve všech ostatních evropských zemích – se zdá jaksi náležité (a v každém případě nevyhnutelné), aby také Němci měli konečně možnost zpochybnit posvátné pravdy dobře míněné oficiální paměti. Nemusíme z toho mít nijak zvlášť dobrý pocit a nemusí to dokonce ani být dobré znamení. Ale je to jistý druh dovršení. Šedesát let po Hitlerově smrti vstupuje jeho válka a její důsledky do historie. Poválečná éra v Evropě trvala velice dlouho; nyní se konečně uzavírá.

ČÁST PRVNÍ

Po válce:
1945–1953

DĚDICTVÍ VÁLKY

„Nedošlo k žádnému pozvolnému rozkladu evropeizovaného světa – jiné civilizace vzkvétaly a pak upadaly, ale ta evropská byla v podstatě vyhozena do povětří.“

H. G. WELLS: *Válka ve vzduchu* (1908)

„Humanitární krizi, jakou tahle válka po sobě zanechává, si dosud nikdo nedokázal představit, natož aby ji kdy nějaký člověk čelil. Ještě nikdy nedošlo k takové destrukci a takovému rozpadu veškerých životních struktur.“

ANNE O'HARE MCCORMICKOVÁ

„Všude tu panuje touha po zázracích a zázračných lécích. Tahle válka Neapolitánce uvrhla zpátky do středověku.“

NORMAN LEWIS: *Neapol '44*

Evropa v době po druhé světové válce skýtala obraz nejhlubší bídy a utrpení. Fotografie a dokumentární filmy z té doby představují zbědované zástupy bezmocných civilistů vlekoucích se zpustošenými zeměmi, vybombardovanými městy a rozbořenými vesnicemi. Osířelé děti bloudící bezcílně okolo skupin vyčerpaných žen přebírajících se v hromadách suti. Dohola ostříhaní běženci a vězňové z koncentračních táborů v pruhovaných hadrech, podvyživení a nemocní, zírající apaticky do objektivů kamer. Dokonce i tramvaje, drkotající po zničených kolejích v těch vzácných okamžicích, kdy se zrovna na nějaký čas podařilo obnovit dodávku elektrické energie, vypadaly, že se teprve vzpamato-vávají ze šoku po bombardování. Na všech a na všem, s výjimkou dobře živených vojáků spojeneckých okupačních armád, jako by ležel ubíjející příkrov únavy, vyčerpání a beznaděje.

Tento obraz bude ovšem potřebovat trochu jemnější rozlišení, pokud máme pochopit, jak se právě tento zdeptaný kontinent dokázal v následujících letech tak rychle zotavit, ale přesto v zásadě přesně vykresluje stav, v jakém se Evropané nacházeli bezprostředně po porážce nacistické říše. Evropská válka, která začala Hitlerovým vpádem do Polska v září 1939 a skončila bezpodmínečnou kapitulací Německa v květnu 1945, byla totální válkou. A vojáky i civilisty zasahovala stejnou měrou bez rozdílu.

V zemích okupovaných nacistickým Německem – od Francie po Ukrajinu, od Norska po Řecko – to bylo vlastně *především* civilní obyvatelstvo, které muselo nést tíži světového konfliktu. Ke klasickým bojovým operacím v těchto zemích došlo pouze na začátku a na konci druhé světové války. V mezidobí na sebe válka vzala podobu okupací, represí, drancování a vyvražďování, kdy se

pány nad každodenním chodem společnosti, ale i nad holými životy desítek milionů lidí zbavených svobody, stali příslušníci ozbrojených sil, zásahových jednotek a policejních komand. V některých zemích trvala okupace po téměř celou dobu války a naprosto všude přinesla strach a strádání.

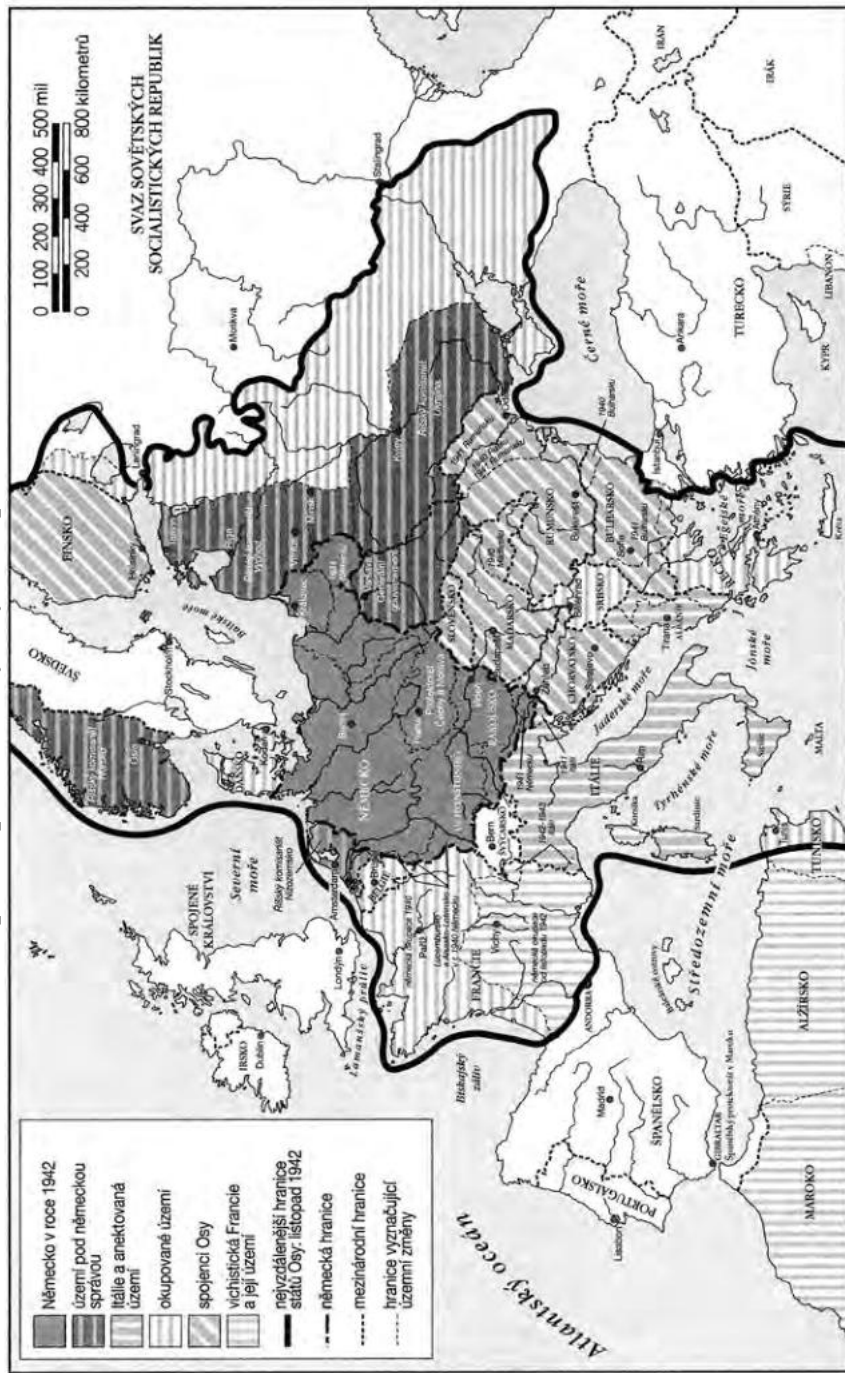
Druhá světová válka – Hitlerova válka – se na rozdíl od té první nějak dotkla prakticky každého. A také trvala déle. Skoro šest let pro ty země (Británie, Německo), které v ní bojovaly od začátku do konce, a dokonce ještě delší dobu v Československu, pro které začala okupací Sudet už v říjnu 1938. Navíc ve východní Evropě a na Balkáně neskončila dokonce ani s Hitlerovou porážkou, protože okupace (sovětskou armádou) a občanská válka pokračovaly ještě dlouho po rozdrčení Německa.

Válečné okupace nepředstavovaly pro Evropu samozřejmě nic nového. To ani zdaleka. Ještě po třech stoletích jsou v Německu vzpomínky na třicetiletou válku 17. století, kdy zahraniční žoldnéřské armády vyjídaly zemi a terorizovaly místní obyvatelstvo, živé v místních lidových bájích a legendách. Španělské babičky dokonce ještě ve třicátých letech dvacátého století strašily neposlušná vnoučata Napoleonem. Ale zkušenost s okupací za druhé světové války se vyznačovala výjimečnou intenzitou, která částečně vyplývala ze svébytného přístupu nacistů k podmaněnému obyvatelstvu.

Okupační armády minulosti – Švédové v Německu 17. století, Prusové ve Francii po roce 1870 – také drancovaly okupovanou zemi, přepadaly a vraždily civilní obyvatelstvo, ale v zásadě jen příležitostně a nahodile. Zato národy, které upadly pod německou nadvládu po roce 1939, se buď musely plně dát do služeb Říše, nebo byly určeny k vyhlazení. To byla v Evropě nová zkušenost. Ve svých zámořských koloniích Evropané běžně vykořisťovali nebo zotročovali domorodé obyvatelstvo kvůli vlastnímu prospěchu. Snižovali se i k mučení, mrzačení a masovému vraždění, aby si vynutili poslušnost svých obětí. Ale ve vztazích mezi nimi samotnými byly takové metody od 18. století prakticky neznámé, alespoň na západ od řek Bug a Prut.

Teprve ve druhé světové válce došlo tedy poprvé k tomu, že se primárním cílem nasazení veškeré moci moderního evropského státu stalo uchvácení a exploatace bohatství jiných evropských zemí. Britové museli kvůli tomu, aby mohli vést boj a zvítězit, spotřebovávat a plnit pouze své *vlastní* zdroje. Na konci války Velká Británie vynakládala polovinu svého hrubého národního produktu na válečné úsilí. Nacistické Německo naproti tomu vedlo válku – zejména v její pozdější fázi – za významného přispění vykořisťovaných ekonomik svých obětí (hodně podobně jako Napoleon po roce 1805, ale s nesrovnatelně větší efektivitou). Norsko, Holandsko, Belgie, protektorát Čechy a Morava a zejména Francie se nedobrovolně významně podílely na německém válečném úsilí. Jejich doly, továrny, zemědělská hospodářství a železnice musely fungovat tak, aby sloužily německým požadavkům, a jejich občané byli povinni pracovat pro německou válečnou výrobu – nejdříve v vlastních zemích a později i v samotném Německu. V září 1944 se v Německu nacházelo 7 487 000 cizinců, většina z nich nedobrovolně, a představovali pětinu pracovních sil v zemi.

Evropa okupovaná státy Osy: listopad 1942

Nacisté tak dlouho, jak to jen šlo, využívali bohatství svých obětí, a to s takovým úspěchem, že německé civilní obyvatelstvo začalo pociťovat dopady válečných nedostatků a omezení teprve v roce 1944. Tou dobou se už ovšem válka začala přibližovat i k nim, zpočátku v podobě spojenecké bombardovací ofenzivy a potom souběžným postupem spojeneckých armád z východu i ze západu. A také teprve v posledním roce války, během relativně krátkého období důrazného postupu sovětských armád na západ, utrpělo Německo nejtěžší materiální škody.

Lidé ovšem tehdy ekonomické důsledky války neposuzovali ani podle zisků a ztrát průmyslové produkce, ani podle čisté hodnoty státních aktiv v roce 1945 v porovnání se situací v roce 1938, ale spíš podle viditelných škod, které napáchala v jejich bezprostředním okolí, a obětí, které si vyžádala v jejich vlastním společenství. A těmito škodami musíme začít, jestli chceme pochopit trauma, které se skrývalo za obrazy bídy a beznaděje, jež upoutávaly pozornost pozorovatelů v roce 1945.

Opravdu jen velice málo evropských měst, bez ohledu na velikost, přežilo válku bez šrámů. Ať už šlo o tichou dohodu nebo jen šťastnou souhru okolností, historická jádra a novodobá centra několika známých evropských měst – Říma, Benátek, Paříže, Oxfordu – se nikdy nestala cílem nepřátelského bombardování. Ale v prvním roce války srovnaly německé bombardéry se zemí Rotterdam a později zničily anglické průmyslové město Coventry. Wehrmacht vymazal z mapy mnoho menších měst na trase svého postupu Polskem a později si počínal podobně v Jugoslávii a v SSSR. Celé oblasti centrálního Londýna, zejména chudší čtvrti kolem doků v East Endu, padly v průběhu války za oběť *blitzkriegu* německé Luftwaffe.

Ale největší materiální škody způsobila v letech 1944 a 1945 spojenecká bombardovací ofenzíva, jaká neměla v dějinách obdoby, a nezadržitelný postup Rudé armády od Stalingradu do Prahy. Francouzská pobřežní města Royan, Rouen, Le Havre a Caen zpusťovalo americké letectvo. Hamburk, Kolín nad Rýnem, Düsseldorf, Drážďany a desítky dalších německých měst změnily v hromadu trosek kobercové nálety amerických a britských letadel. Na východě bylo na konci války z osmdesáti procent zničeno běloruské hlavní město Minsk. Z Kyjeva na Ukrajině zbyla hromada dýmajících trosek, zatímco Varšavu systematicky, jeden dům po druhém, ulici za ulicí vypálily a zdemolovaly náložemi dynamitu ustupující jednotky německé armády na podzim 1944. Když válka v Evropě skončila a Rudá armáda dobyla Berlín – poté, co ho zasykala 40 000 tunami dělostřeleckých granátů a leteckých bomb – zbyly z německého hlavního města jen hromady ruin, zkrouceného železa a mračna kouře. Sedmdesát pět procent budov bylo neobyvatelných.

Trosky zničených měst byly nejočividnějším – a nejfotogeničtější – důkazem zkázy a jejich obrazy posloužily jako vizuální zkratka pro vyjádření nesmyslnosti války. Právě proto, že budovy a obytné domy utrpěly tak nesmírné škody a tolik lidí kvůli tomu přišlo o přístřeší (odhadem 25 milionů obyvatel Sovětského svazu a dalších 20 milionů v Německu – 500 000 jen v samotném Hamburku), představovaly městské oblasti poseté troskami nejbezprostřed-

nější připomínku války, která právě skončila. Nikoli však připomínku jedinou. Válka také v západní Evropě těžce rozvrátila dopravu a komunikace: z 12 000 lokomotiv předválečné Francie jich v době německé kapitulace zůstalo provozuschopných jen 2800. Mnoho silnic, železničních tratí a mostů vyhodili do povětří ustupující Němci, postupující Spojenci nebo francouzské hnutí odporu. Na dně moří a oceánů skončily dvě třetiny lodí francouzského obchodního loďstva. Jen v letech 1944–1945 přišla Francie o 500 000 bytových jednotek.

Ale Francouzi dopadli ještě relativně dobře, ačkoliv o tom nevěděli. Stejně jako Britové, Belgičané, Holanďané (kteří přišli o 219 000 hektarů půdy, protože ji Němci zaplavili, a do roku 1945 byla jejich dopravní síť zredukována na 40 procent předválečného stavu železnic, silnic a vodních cest), Dánové, Norové (jejichž země v průběhu německé okupace ztratila 14 procent svého předválečného kapitálu), a dokonce i Italové. Opravdové hrůzy války se odehrávaly dál na východě. Se Západoevropany nacisté zacházeli přece jen s určitými ohledy, byť jen proto, aby je mohli lépe využít, a ti se jim za to zase odvděčovali tím, že poměrně krotili svou snahu narušovat nebo sabotovat německé válečné úsilí. Ve východní a jihovýchodní Evropě si němečtí okupanti počínali zcela nemilosrdně, a to nikoli jen kvůli aktivitám místních partyzánských hnutí – zejména v Řecku, Jugoslávii a na Ukrajině –, která proti nim vedla neúprosný, i když beznadějný boj.

Na východě se proto materiální důsledky německé okupace, sovětského postupu a partyzánských bojů zcela lišily od zkušeností, které s válkou měla západní Evropa. V Sovětském svazu bylo během války zničeno 70 000 vesnic a 1 700 měst, dále 32 000 továren a 65 000 kilometrů železničních tratí. Řecko přišlo o dvě třetiny svého životně důležitého obchodního loďstva, byla zlikvidována třetina jeho lesů a tisíc vesnic bylo srovnáno se zemí. Německý zvyk vyměřovat okupační kontribuce podle vlastních vojenských potřeb, a nikoli podle platební schopnosti dané země rozpoutal v Řecku hyperinflaci.

Jugoslávie ztratila 25 procent vinic, 50 procent veškerého dobytka, 60 procent silnic a 75 procent železničních mostů. Znehodnoceno bylo 75 procent orné půdy, zkáze podlehla třetina skromných průmyslových kapacit země a pětina všech obydlí – a nad to všechno Jugoslávie ztratila 10 procent obyvatelstva. V Polsku byly vyřazeny z provozu tři čtvrtiny normálněrozchodné železniční sítě a zkáze podlehla každá šestá zemědělská usedlost. Většina středních a velkých měst stěží dokázala udržovat normální život i v nejzákladnějších oblastech (i když totálně zničena byla jen Varšava).

Ale tato čísla, jakkoli dramatická, sice dokumentují děsivé materiální zpusťování Evropy, nepodávají však úplný obraz celkového zmaru. Být byly materiální škody, které Evropané během války utrpěli, strašlivé, přece jen jsou bezvýznamné ve srovnání se ztrátami na životech. Odhaduje se, že z příčin souvisejících přímo s válkou zahynulo mezi lety 1939 a 1945 třicet šest a půl milionu Evropanů (to se rovná celkovému počtu obyvatelstva Francie v době vypuknutí války) – a tento údaj nezahrnuje úmrtí z přirozených příčin v daném období, ani odhadované ztráty vyjádřené počtem dětí, jež nebyly počaty, nebo se tehdy či později v důsledku války nenarodily.

Celková válečná daň zaplacená v lidských životech je omračující (čísla zde

uváděná nezahrnují Japonce, občany Spojených států ani jiné mimoevropské padlé). I odstrašující úmrtní statistika Velké války z let 1914–1918 vypadá najednou vedle těchto čísel nepatrná. Žádný jiný známý válečný konflikt nepřipravil o život za tak krátké období tolik lidí. Co však na těchto údajích o ztrátách na životech překvapuje nejvíc, to je podíl civilního obyvatelstva. Civilistů zahynulo nejméně 19 milionů, neboli víc než polovina celkového počtu. Počet mrtvých civilistů převýšil bojové ztráty v SSSR, Maďarsku, Polsku, Jugoslávii, Řecku, Francii, Holandsku, Belgii a Norsku. Pouze ve Spojeném království a v Německu byly vojenské ztráty výrazně vyšší než civilní.

Odhady ztrát v řadách civilního obyvatelstva na území Sovětského svazu velice kolísají, ale nejpravděpodobnější údaj hovoří o více než 16 milionech mrtvých (což představuje zhruba dvojnásobek ve srovnání s počtem padlých sovětských vojáků, kterých jen v samotné bitvě o Berlín položilo život plných 78 000). Civilní ztráty na území předválečného Polska se blíží 5 milionům, v Jugoslávii to bylo 1,4 milionu, v Řecku 430 000, ve Francii 350 000, v Maďarsku 270 000, v Holandsku 204 000, v Rumunsku 200 000. V těchto číslech je zahrnuto, a to se týká především Polska, Holandska a Maďarska, také 5,7 milionu Židů, k nimž je dále potřeba přičíst také 221 000 Romů.

Civilisté umírali jako oběti masového vyvražďování ve vyhlazovacích táborech a na místech hromadných poprav od Baltského moře až po Oděs. Mezi další příčiny smrti civilistů patřily nemoci, podvýživa a vyhladovění (záměrné i nezáměrné), střílení a upalování rukojmích – ať už je prováděl Wehrmacht, Rudá armáda nebo partyzáni všech odrůd, represálie proti civilnímu obyvatelstvu, následky leteckého a dělostřeleckého bombardování a pozemních bojů na venkově a ve městech, na Východě po celou dobu války a na Západě od vyloďení na normanských plážích v červnu 1944 až do Hitlerova konce v květnu následujícího roku, řízené letecké útoky na kolony uprchlíků a smrt z vyčerpání dělníků nasazených na otrocké práce ve válečném průmyslu pracujícím pro Němce a vězňů v pracovních táborech.

Pokud jde o vojenské ztráty, největší utrpěl Sovětský svaz. Má se za to, že v boji ztratil 8,6 milionu mužů a žen; německých vojáků padly 4 miliony, Itálie ztratila 400 000 vojáků, námořníků a letců, Rumunsko 300 000 vojáků, z nichž většina padla na straně Osy na ruské frontě. V poměru k počtu obyvatel utrpěli největší vojenské ztráty Rakušané, Maďaři, Albánci a Jugoslávci. Vezmeme-li v úvahu všechny mrtvé – vojáky i civilisty – pak byly nejcitelněji postiženy Polsko, Jugoslávie, SSSR a Řecko. V Polsku zaplatila válku životem celá jedna pětina jeho předválečné populace včetně nepoměrně vysokého podílu příslušníků vzdělaných vrstev, jejichž likvidace byla promyšleným nacistickým záměrem.¹ Jugoslávie ztratila jednu osminu své předválečné populace, Sovětský svaz jednu jedenáctinu a Řecko jednu čtrnáctinu. Pro srovnání uvedme, že Německo ztratilo 1/15, Francie 1/77, Británie 1/125.

Největší díl sovětských ztrát tvoří váleční zajatci. Němci zajali v průběhu

1/ A také ovšem Stalinovým. Sovětský diktátor nařídil postřílet 23 000 zajatých polských důstojníků v Katýnském lese v roce 1940 a pak z této masové vraždy obvinil Němce.

války asi 5,5 milionu sovětských vojáků, z toho tři čtvrtiny během prvních sedmi měsíců bojů po nacistickém vpádu do SSSR 22. června 1941. Z nich pak v německých zajateckých táborech v důsledku hladovění a špatného zacházení zemřelo 3,3 milionu. V letech 1941–1945 zahynulo v zajetí více sovětských vojáků, než kolik činily ruské ztráty za celou první světovou válku. Ze 750 000 rudoarmějců, kteří padli do německého zajetí po dobytí Kyjeva v září 1941, se německé porážky dožilo jen 22 000. Když se pak karta obrátí a do sovětského zajetí padlo 3,5 milionu nepřátelských vojáků (převážně Němců, Rakušanů, Rumunů a Maďarů), vrátila se většina z nich po válce domů.

Při pohledu na tato čísla sotva překvapí, že poválečná Evropa, zejména ta střední a východní, trpěla akutním nedostatkem mužů. V Sovětském svazu bylo žen o dvacet milionů víc než mužů a vyrovnat takový nepoměr bude trvat víc než jednu generaci. Sovětské zemědělství bylo po válce silně závislé na ženách, které tehdy vykonávaly všechny nezbytné práce. Chyběli nejenom muži, ale dokonce i koně. V Jugoslávii, kde Němci při svých represáliích proti civilnímu obyvatelstvu popravovali všechny muže nad patnáct let, bylo teď mnoho vesnic, ve kterých nezbyli vůbec žádní dospělí muži. V Německu samém například přežila Hitlerovu válku jen jedna třetina mužů narozených v roce 1918. V jedné oblasti, o které jsou k dispozici podrobné údaje – v berlínské předměstské čtvrti Trep-tow –, žilo v únoru 1946 ve věkové skupině 19 až 21 let jen 181 mužů na 1105 žen.

Taková převaha žen představovala výrazný problém hlavně v poválečném Německu. Pokorující, podřadné postavení německých mužů, kteří se ze super-manů Hitlerovy nablýskané armády změnili v otrhaný zástup opožděně se vracějících zajatců, zaskočených setkáním s generací zocelených žen, jež se musely naučit přežít a poradit si bez nich, není žádný výmysl (také německý kancléř Gerhard Schröder patřil k těm mnoha tisícům německých dětí, které po válce vyrůstaly bez otců). Rainer Fassbinder dobře využil této podoby poválečného německého ženství ve filmu *Manželství Marie Braunové* (1979), v němž titulní postava prospěchářsky těží ze svého přitažlivého zjevu a cynické energie navzdory varování vlastní matky, která ji zapřísahá, aby neudělala něco, „co by mohlo ublížit tvé duši“. Ale zatímco Fassbinderova Marie nesla břemeno trpkých deziluzí pozdější generace, skutečné ženy roku 1945 musely čelit nálehavějším obtížím.

V posledních měsících války, kdy si sovětské armády razily cestu na západ do střední Evropy a východního Pruska, prchaly před nimi miliony civilistů, povětšinou Němců. Americký diplomat George Kennan popsal toto období ve svých pamětech: „Katastrofa, jež tuto část země se vstupem sovětských vojsk postihla, nemá v moderní evropské zkušenosti obdobu. Existovaly celé velké oblasti, kde, soudě podle všech existujících důkazů, prakticky nikdo z místního obyvatelstva, ať muž, žena nebo dítě, nezůstal po prvním průchodu sovětských vojsk naživu... Rusové smetli místní obyvatelstvo způsobem, který nemá obdoby od dob vpádů asijských hord.“

Největší část obětí tvořili dospělí muži (pokud ještě vůbec nějakí zbývali) a ženy bez rozdílu věku. Podle hlášení vídeňských lékařů a zdravotnických zařízení znásilnili sověští vojáci během prvních tří týdnů po vstupu Rudé ar-

mády do města 87 000 žen. Ještě o něco víc žen bylo znásilněno v Berlíně poté, co do města vpochodovali Sověti. Většina z nich během jediného týdne – mezi 2. a 8. květnem –, který končil německou kapitulací. Obě tato čísla nepochybně ani zdaleka nevystihují celou skutečnost, a to přitom nezahrnují nespočetné útoky na ženy ve vesnicích a městech na trasách postupu sovětských vojsk směřujících do Rakouska a přes západní Polsko do Německa.

Chování Rudé armády nejspíš nebylo žádným tajemstvím. Milovan Djilas, Titův blízký spolupracovník ve vedení partyzánské armády a v té době zanícený komunista předložil tuto záležitost samotnému Stalinovi. Diktátorova odpověď, jak ji Djilas zaznamenal, je příznačná: „Copak Djilas, který je sám dokonce spisovatel, neví nic o lidském utrpení a o lidské duši? Copak nedokáže pochopit vojáka, který prošel cestu ohně, krve a smrti, když se potěší se ženou, nebo si vezme nějakou maličkost?“

Svým bizarním způsobem měl Stalin částečně pravdu. V sovětské armádě se žádný tolerantní přístup nepěstoval. Většina pěšáků a tankistů se po tři strašné roky probíjela v nepřetržitém sledu bitev a pochodů zpátky západní polovinou Sovětského svazu, územím Ruska a Ukrajiny. Po celou dobu svého postupu toho sovětsští vojáci viděli a slyšeli až příliš mnoho o německých zvěrstvích. Způsob, jakým Wehrmacht zacházel s válečnými zajatci, s civilním obyvatelstvem, s partyzány a vlastně s kýmkoliv a čímkoliv, co se mu dostalo do cesty, nejdřív během pyšného tažení k Volze a branám Moskvy a Leningradu a později při hořkém a krvavém ústupu, zanechal znamení na tváři země a duši národa.

Když se Rudá armáda konečně dostala do střední Evropy, setkali se její vyčerpaní vojáci s úplně jiným světem. Rozdíly mezi Ruskem a Západem byly vždycky veliké – už kdysi dávno přece car Alexandr I. litoval, že Rusové měli možnost vidět, jak se žije lidem na Západě – a za války se ještě vyostřily. Zatímco němečtí vojáci na východě šířili zkázu a smrt v masovém měřítku, Německo samotné prosperovalo, a to natolik, že jeho civilní obyvatelstvo nemělo skoro žádné ponětí o materiálním strádání, které přináší válka, s výjimkou krátkého období na jejím konci. Válečné Německo představovalo svět měst, elektriny, potravin, oděvů, obchodů se spotřebním zbožím a dobře živěných žen a dětí. Obyčejnému sovětskému vojákovi musel kontrast se stavem jeho zničeného ruského domova připadat neskutečný. Němci způsobili Sovětskému svazu strašné věci, a teď přišla řada na ně, aby poznali, co je to utrpení. Kořistí se teď staly jejich majetek a jejich ženy. S tichým souhlasem velitelů se Rudá armáda vrhla na civilní obyvatelstvo právě dobytého Německa zcela bez zábran.

Vojáci Rudé armády při svém tažení na západ znásilňovali a drancovali i v Maďarsku, Rumunsku, na Slovensku a v Jugoslávii, ale německé ženy byly postiženy daleko nejhůř. V sovětské okupační zóně se v letech 1945–1946 německým ženám narodilo mezi sto padesáti až dvěma sty tisíci „ruských dětí“, a tyto údaje neberou v úvahu obrovské množství potratů, při kterých mnoho žen zemřelo i s nechtěnými plody. Velká část novorozeňat, která přežila, pak rozšířila neustále rostoucí řady osiřelých a opuštěných dětí, těchto lidských trosek války.

Na konci roku 1945 se jenom v samotném Berlíně nacházelo 53 000 opuštěných dětí. Římské kvírinálské zahrady se zakrátko staly známým shromaždi-

štům zmrzačených, znetvořených a bezprizorných dětí. V osvobozeném Československu bylo 49 000 osiřelých dětí, v Holandsku 60 000, v Polsku se počet sirotek odhadoval na 200 000, v Jugoslávii snad až na 300 000. Mezi těmi mladšími jen malou část tvořily děti židovské – pogromy a vyhlazování válečných let přežili většinou jen dospívající hoši. Při osvobození koncentračního tábora Buchenwald se našlo 800 živých dětí, v Belsenu jen 500 – některé z nich přežily i pochod smrti z Osvětimi.

Přežití války byla jedna věc, přežít v míru pak druhá. Díky včasné a účinné pomoci ze strany nově vytvořeného UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Správa Spojených národů pro pomoc a obnovu) a okupačních spojeneckých vojsk se podařilo zabránit velkým epidemiím a živelnému šíření nakažlivých chorob. Vzpomínka na španělskou chřipku, jejíž smrtící vlna prošla Evropou po skončení první světové války, zůstávala stále ještě v živé paměti. Ale situace byla i tak dost neradostná. V roce 1945 musela většina obyvatel Vídně vyžít z denního přidělu potravin o hodnotě 800 kalorií; v prosinci 1945 dosahovaly oficiální denní dávky potravin v Budapešti pouhých 556 kalorií (děti ve školkách dostávaly 800). Za holandské „hladové zimy“ 1944/45 (kdy už byla část země osvobozena) klesla v některých oblastech hodnota *týdenního* přidělu potravin pod hranici *denní* dávky doporučené velením Spojeneckých expedičních sil pro vlastní vojáky. Tehdy zemřelo 16 000 nizozemských občanů, vesměs děti a staří lidé.

V Německu, kde na jednoho dospělého člověka a den připadalo průměrně 2445 kalorií v letech 1940–1941 a 2078 kalorií v roce 1943, klesla tato hodnota v letech 1945–1946 na 1142. Ale to byl jen průměr. V americké okupační zóně v červnu 1945 představoval denní přiděl pro „normálního“ německého spotřebitele (s výjimkou zvýhodněných profesí) pouhých 860 kalorií. Tato čísla dávají smutně za pravdu německému válečnému vtípku: „Uživej si války – v míru bude hůř“. Situace nebyla ovšem o mnoho lepší ani na většině italského území, a naopak ještě o něco hůř na tom byli lidé v některých oblastech Jugoslávie a Řecka.² Problém nedostatku potravin zčásti způsobilo zničení zemědělských hospodářství, zčásti rozvrat dopravní sítě, ale hlavně přítomnost obrovského počtu bezmocných, neproduktivních lidí, které bylo potřeba nakrmit. A navíc ti evropští zemědělci, kteří *dokázali* vyrábět potraviny, neprojevovali velkou ochotu zásobovat města. Nejenže byla většina evropských měn prakticky bezcenná, ale i kdyby se dokonce na zaplacení potravin podařilo sehnat tvrdé valuty, moc velký dojem by to na zemědělce neudělalo – neexistovalo nic, co by si za ně mohli koupit. A tak se potraviny objevovaly jen na černém trhu a za takové ceny, jaké si mohli dovolit platit jen zločinci, bohatí lidé a příslušníci okupačních armád.

A lidé zatím hladověli a podléhali nemocem. Jedna třetina obyvatel Pirea v Řecku onemocněla v důsledku akutního nedostatku vitaminů trachomem. Během berlínské epidemie úplavice v červenci 1945, kterou zavinily zničená

2/ Jen pro srovnání – průměrná denní hodnota přijímané potravy ve Francii v roce 1990 činila 3 618 kalorií.

kanalizace a znečištění zdrojů pitné vody, umíralo z každého sta živě narozených plných 66 dětí. Americký politický poradce pro Německo Robert Murphy hlásil v říjnu 1945, že na berlínském nádraží Lehrter Bahnhof umírá každý den průměrně deset lidí na podvýživu, vyčerpání a nemoci. V britské zóně Berlína dosahovala v prosinci 1945 úmrtnost u dětí do jednoho roku 25 procent. Ve stejném měsíci se objevilo 1023 nových případů tyfu a 2193 případů záškrty.

Ještě mnoho týdnů po válce, v létě 1945, hrozilo zejména v Berlíně velké nebezpečí nákazy od rozkládajících se mrtvol. Ve Varšavě bylo dvacet procent obyvatel nemocných tuberkulózou. Československé úřady hlásily v lednu 1946, že touto chorobou je nakažena polovina ze 700 000 dětí žijících v chudobě. Děti po celé Evropě trpěly velkou nouzí a nemocemi, především tuberkulózou a křivici, ale také úplavicí, pelagrou a impetigem. Nemocné děti měly jen malou naději na uzdravení. Pro 90 000 dětí v osvobozené Varšavě byla k dispozici jediná nemocnice s padesáti lůžky. Děti, jež jinak netrpěly žádnými nemocemi, umíraly kvůli nedostatku mléka (v jižní a východní Evropě byly během bojů v letech 1944–1945 miliony kusů hovězího dobytka vybity), a většina z nich strádala chronickou podvýživou. Dětská úmrtnost ve Vídni v létě 1945 byla téměř čtyřikrát vyšší než v roce 1938. Dokonce i v relativně bohatších městech západní Evropy měly děti hlad a potravin byly jen na příděl.

Problémy s výživou, ubytováním, oblékáním a péčí o zbědované evropské civilní obyvatelstvo (a miliony zajatých vojáků armád bývalých států Osy) navíc ještě komplikovala nesmírná tragédie uprchlíků dosud nevídaného rozsahu. Pro Evropu to bylo něco naprosto nového. Všechny války rozbíjejí životy civilistů tím, že pustoší jejich země a domovy, ničí dopravní sítě, odvádějí a zabíjejí manžely, otce a syny. Ale za druhé světové války nezpůsobily ty nejstrašnější škody ozbrojené boje, ale promyšlená státní politika.

Stalin i v době války pokračoval ve své dosavadní praxi vysídlování celých národů do vzdálených končin sovětského impéria. V letech 1939–1941 deportovaly sovětské orgány hodně přes milion lidí ze Sověty okupované části Polska, západní Ukrajiny a pobaltských států na východ. Ve stejné době také nacisté vyhnali 750 000 polských rolníků ze západního Polska na východ, aby uvolněnou půdu mohli nabídnout takzvaným *Volksdeutsche*, etnickým Němcům z okupované východní Evropy, které vyzvali, aby se „vrátili domů“ do nově rozšířené Velkoněmecké říše. Tato nabídka zlákala nějakých 120 000 pobaltských Němců a dalších 136 000 jejich krajanů z té části Polska, která podle sovětsko-německé dohody připadla Stalinovi, a ještě 200 000 z Rumunska i odjinud. I na ty všechny došlo jen o pár let později, když zase opačným směrem vyháněli je. Hitlerovu politiku rasového přesídlování a vyhlazování obyvatelstva v dobytých zemích na východě je nutné vnímat v přímé souvislosti s plánem nacistů, že německá Říše znovu ovládne (a osídlí nově vyčištěná území svých obětí) všechny vzdálené končiny, v nichž se kdy Němci od časů středověku usadili. Nacisté vyhnali Slovany, vyhubili Židy a na práci si dovezli otroky z východu i ze západu.

V rámci těchto praktik Stalin a Hitler v letech 1939–1943 vykořenili, přesídli-

li, vyhnali, deportovali a rozptýlili na 30 milionů lidí. S ústupem armád Osy se směr obrátil. Němečtí novousedlíci se připojili k milionům Němců ze starousedlických komunit po celé východní Evropě v zoufalém útěku před postupující Rudou armádou. K těm, kteří se dostali bezpečně do Německa, se tam přidávaly stále se rozrůstající zástupy dalších vyhnanců zbavených svých domovů. Důstojník britské armády William Byford-Jones popsal situaci v roce 1945 takto:

Ztroskotanci a vydědenci! Ženy, které ztratily své muže a děti, muži, kteří ztratili své manželky, muži a ženy, co ztratili své domovy a děti, rodiny, jež přišly o velká hospodářství a nemovitosti, o obchody, lihovary, továrny, mlýny a sídla. A také malé opuštěné děti, které si nesly nějaký nevelký ranec s přivázanou žalostnou jmenovkou; nějak byly odtrženy od svých matek, nebo jejich matky zemřely a ostatní běženci je pohřbili někde u cesty.

Z východu přicházeli uprchlíci z pobaltských zemí, Poláci, Ukrajinci, Kozáci, Maďaři, Rumuni a další. Někteří prostě jen utíkali před hrůzami války, jiní prchali na Západ, aby unikli hrozbě osudu pod komunistickými vládami. Reportér listu *New York Times* popsal kolonu 24 000 kozáckých vojáků i s rodinami, která procházela jižním Rakouskem a v „žádné podstatné podrobnosti se nelišila od toho, co by mohl na plátně zachytit malíř za napoleonských válek“.

Z Balkánu nepřicházeli jen etničtí Němci, ale také více než 100 000 Chorvatů spjatých s padlým válečným fašistickým režimem Ante Paveliće, kteří prchali před hněvem Titových partyzánů.³ V Německu a v Rakousku se vedle milionů vojáků Wehrmachtu zadržovaných Spojenci a spojeneckých vojáků právě osvobozených z německých zajateckých táborů nacházelo navíc také mnoho vojáků, kteří sice nebyli Němci, ale bojovali po jejich boku nebo pod jejich velením proti Spojencům. Ruští, ukrajinští a další vojáci protisovětské armády generála Andreje Vlasova; dobrovolníci z Norska, Holandska, Belgie a Francie, dozorcí z koncentračních táborů a mnozí další, které Němci ve velkých počtech zverbovali v Lotyšsku, na Ukrajině, v Chorvatsku a jinde. Ti všichni měli dobré důvody hledat úkryt před sovětskou odplatou.

Pak tu byli čerstvě osvobození muži a ženy, které nacisté nahnali na práci do Říše. Na německé statky a do německých továren přišli ze všech koutů Evropy. Po celém Německu a na okupovaných územích jich byly miliony a v roce 1945 představovali největší skupinu ze všech lidí, které nacisté vytrhli z jejich domovů. Pro mnoho Evropanů tudíž byla hlavní sociální zkušeností druhé světové války nedobrovolná *ekonomická* migrace, což se týkalo i 280 000 Italů, které jejich někdejší spojenci po kapitulaci Itálie v roce 1943 násilím vyvezli do Německa na práci.

3/ Obavy těchto lidí byly zcela oprávněné. Britská armáda v Rakousku je později předala jugoslávským úřadům (v rámci spojenecké dohody o vydávání tohoto typu zajatců státu, proti kterému předtím bojovali) a minimálně 40 000 z nich bylo zabito.

Většina zahraničních dělníků se do Německa dostala proti své vůli, ale neplatilo to úplně o všech. Někteří, jež zde pak zastihl vír německé porážky v květnu 1945, přišli do země z vlastního rozhodnutí – jako třeba nezaměstnaní Holanďané, kteří přijali nabídnutou práci v nacistickém Německu před rokem 1939 a zůstali i po něm.⁴ Pracovníci z východní Evropy, Balkánu, Francie nebo zemí Beneluxu na tom často byli lépe v Německu – i přes směšné mzdy, které jim za války platili němečtí zaměstnavatelé –, než kdyby zůstali doma. A dokonce ani sovětské občané (v září 1944 jich v Německu bylo víc než dva miliony), přestože je do Německa odvěkli násilím, nemuseli nutně svou deportaci na západ přijímat s trpkostí. Jedna z jejich řad, Jelena Skrjabinová, po válce vzpomínala: „Nikdo z nich si nestěžuje kvůli tomu, že je Němci odvezli na práce v německém průmyslu. Pro všechny to byla jediná možnost, jak se dostat ze Sovětského svazu.“

Další skupina lidí bez domova, totiž ti, kteří přežili věznění v koncentračních táborech, měla zcela odlišné pocity. „Zločiny“, které je do táborů přivedly, byly velice rozmanité: politický nebo náboženský nesouhlas s nacismem nebo fašismem, ozbrojený odpor, drobné přestupky proti okupačním nařízením, skutečné nebo vykonstruované kriminální činy, provinění proti nacistickým rasovým zákonům. Za ostatními dráty skončily i spousty trpných oběti kolektivních trestů za útoky proti příslušníkům nebo zařízením Wehrmachtu. Teď vyšli živí z táborů, ve kterých se na konci války kupily hromady mrtvol a řádily tam epidemie všemožných nemocí: úplavice, tuberkulóza, záškrť, břišní tyf, skvrnitý tyf, zápal plic, gastroenteritida, gangréna a další. Ale přesto na tom dokonce i tihle vězňové byli lépe než Židé, protože na rozdíl od nich nebyli objektem plánovitého, systematického a kolektivního vyhlazování.

Židů přežilo jen málo a z těch, kteří byli v době osvobození ještě naživu, 40 procent zemřelo během několika málo týdnů po příchodu spojeneckých armád. Jejich stav se vymykal zkušenostem západní medicíny. Ale i Židé, kteří přežili, se stejně jako ostatní běženci vydávali na cestu směr Německo. V Německu se nacházely spojenecké úřady a sběrné tábory, a východní Evropa zatím ještě vůbec nebyla pro Židy bezpečným místem. Po sérii poválečných pogromů v Polsku odtamtud mnoho Židů odešlo nadobro. Jen v období červenec–září 1946 přišlo do Německa 63 387 polských Židů.

To, co se dělo v roce 1945 a probíhalo už přinejmenším jeden rok, představovalo uplatňování etnického čištění a přesídlování obyvatelstva v dosud nevidané míře. Zčásti šlo i o výsledek „dobrovolné“ etnické separace jako například v případě Židů odcházejících z Polska, kde se jejich postavení ohrožené a nevídané menšiny zatím nijak nezměnilo. Italové zase dávali přednost odchodu z Istrijského poloostrova před vyhlídkou na život pod vládou Jugoslávců. Mnozí příslušníci etnických menšin, které kolaborovaly s okupační mocí (Ita-

4/ Ovšem i oni měli sotva nějakou možnost volby. Každý, kdo v letech světové hospodářské krize odmítl pracovní nabídku z Německa, riskoval, že přijde o holandskou podporu v nezaměstnanosti.

lové v Jugoslávii, Maďaři v Maďarskem okupované severní Transylvánii, která se teď vracela pod rumunskou vládu, Ukrajinci na západě Sovětského svazu atd.), utíkali spolu s ustupujícím Wehrmachtem, aby unikli pomstě místního většinového etnika nebo postupující Rudé armády, a už nikdy se nevrátili. Ale ani v případech, kdy je domácí úřady k odchodu nenutily, ať již násilím nebo vytvářením nějakých účelových právních norem, neměli uprchlíci zrovna moc na výběr.

Někde ovšem příslušné státní orgány takovou politiku oficiálně uplatňovaly už dlouho před tím, než válka skončila. Začali s tím samozřejmě Němci deportacemi a vyhlazováním Židů a masovým vyháněním Poláků a jiných slovanských národů. Maďaři a Rumuni si své spoluobčany pod německou záštitou přesunovali sem a tam přes nově vytyčené hranice sporné Transylvánie. Sovětské úřady zase přišly s programem celé řady nucených etnických výměn mezi Ukrajinou a Polskem. V době od října 1944 do června 1946 uprchl nebo byl vyhnán ze svých domovů na území, jež se nyní stalo západní Ukrajinou, jeden milion Poláků, zatímco jeden a půl milionu Ukrajinců se přesunulo z Polska do Sovětského svazu. A tak se z oblasti, která kdysi bývala domovem různých náboženství, jazyků a etnických společenství, během několika měsíců staly dva různé monoetnické regiony.

Bulharsko odsunulo 160 000 Turků do Turecka; Československo si podle dohody z února 1946 vyměnilo s Maďarskem 120 000 Slováků žijících v Maďarsku za stejný počet příslušníků maďarské menšiny, která obývala slovenské území severně od Dunaje. Další transfery podobného typu se uskutečnily mezi Polskem a Litvou a mezi Československem a Sovětským svazem; 400 000 Jugoslávců bylo odesláno na sever, aby zaujali místo po 600 000 Italů a Němců, kteří odtud odešli. Ani tady, ani jinde se dotčených lidí na jejich názor nikdo neptal. Ale největší postiženou skupinu představovali Němci.

Němci by pravděpodobně z východní Evropy uprchli na západ tak jako tak. V roce 1945 se stali nechtěným etnikem v mnoha zemích, kde se jejich předkové usadili už před několika staletími. Když se propojily spontánní lidové touhy ztrestat místní Němce za válečná a okupační příkoří se snahami poválečných vlád vytěžit z podobných nálad, co se dá, neměli německy mluvící obyvatelé Jugoslávie, Maďarska, Československa, Polska, Pobaltí a západních oblastí Sovětského svazu žádnou naději, a byli si toho vědomi.

Za takových okolností neměli možnost volby. Už v roce 1942 ustoupili Britové v tichosti českému požadavku na poválečný odsun sudetoněmeckého obyvatelstva a Rusové s Američany to akceptovali o rok později. Devatenáctého května 1945 československý prezident Edvard Beneš prohlásil, že „jsme rozhodnutí vylikvidovat německý problém v naší republice jednou provždy“.⁵ Majetek Němců (stejně jako Maďarů a dalších „zrádců“) byl znárodněn. V červ-

5/ V projevu proneseném 19. května 1945 v Bratislavě Beneš řekl, že si Češi a Slováci nepřejí nadále žít v jednom státě s Maďary a Němci. Tento postoj a akce, které pak následovaly, zatěžují česko-německé a slovensko-maďarské vztahy od těch časů až dodnes.

nu 1945 jim vyvlastnili půdu a 2. srpna byli zbaveni československého občanství. Téměř tři miliony Němců, většina z nich z českých Sudet, byly v průběhu příštích osmnácti měsíců odsunuty do Německa. Přibližně 25 000 jich v průběhu odsunu zahynulo. Zatímco v roce 1930 tvořili Němci 30 procent obyvatelstva v Čechách a na Moravě, v roce 1950 už to bylo jen 1,8 procenta.

Dalších 623 000 Němců vyhnali z Maďarska, 786 000 z Rumunska, z Jugoslávie asi půl milionu a z Polska 1,3 milionu. Ale největší zástupy německých uprchlíků přicházely z bývalých východních oblastí samotného Německa: ze Slezska, Východního Pruska, východního Pomořanska a východního Braniborska. Na postupimské konferenci tří vítězných velmocí (17. července až 2. srpna 1945) bylo dojednáno, že – podle znění článku XIII. následně podepsané dohody – vlády USA, Británie a SSSR „uznávají, že bude nutné provést přesun zbývajících německého obyvatelstva nebo jeho elementů z Polska, Československa a Maďarska“. Zčásti se zde jen potvrzovalo to, co už se fakticky dělo, ale také se zde oficiálně braly na vědomí důsledky posunutí celého Polska na západ. Přibližně sedm milionů Němců se tak najednou ocitlo na polském území a polské úřady (a sovětské okupační orgány) požadovaly jejich odsun. Zčásti proto, aby tak uvolnili místo pro domova zbavené Poláky a další obyvatelé bývalých východních částí Polska, jež nyní pohltil Sovětský svaz.

Znamenalo to *de iure* stvrzení nové skutečnosti. Německé obyvatelstvo muselo opustit východní Evropu. Nyní tedy Stalin navrátil, jak to slíbil v srpnu 1941, „Východní Prusko Slovanům, kterým patří“. Podle ujednání uvedeného v postupimské deklaraci se „veškeré přesuny obyvatelstva měly provádět řádným a humanitním způsobem“, ale za daných okolností bylo něco takového stěžejně pravděpodobné. Některými západními pozorovateli otrásl způsob, jakým se s německými komunitami zacházelo. Dopisovatelka listu *New York Times* Anne O'Hare McCormicková, zaznamenala své dojmy 23. října 1946: „Rozsah přesídlování a podmínky, za kterých se děje, nemají v dějinách obdoby. Žádný člověk, který tyhle hrůzy viděl na vlastní oči, nemůže mít ani tu nejmenší pochybnost, že je to zločin proti lidskosti, za který historie přinese strašlivou odplatu.“

Historie žádnou odplatu nepřinesla. Všem 13 milionům vyhnanců se podařilo v Německu usídlit a začlenit se do společnosti s pozoruhodným úspěchem, i když neblahé vzpomínky zůstávají stále živé a v Bavorsku (kde se usadilo nejvíc Němců vyhnaných z východu) toto téma pořád ještě vyvolává silné emoce. Uším současníků asi znělo trochu nepřípadně, když někdo o vyhnání Němců hovořil jako o „zločinu proti lidskosti“ pár měsíců po tom, co byly odhaleny zločiny naprosto nesrovnatelného rozsahu spáchané právě jménem týchž Němců. Jenže Němci byli naživu a na očích, zatímco jejich oběti – v první řadě Židé – byly většinou mrtvé a prakticky neviditelné. Americký žalobce u norimberského tribunálu s nejvyššími nacistickými pohlaváry Telford Taylor k tomu o mnoho let později napsal, že mezi poválečným vyháněním a válečným vyhazováním existoval jeden zásadní rozdíl, neboť za války „vyhánějící doprovázeli vyháněné až do ghett, kam je zavřeli, a pak je buď povraždili, nebo nasadili na nucené práce“.

Na konci první světové války se nově kreslily a upravovaly hranice, zatímco lidé víceméně zůstávali tam, kde byli.⁶ Po roce 1945 došlo v zásadě k opačnému jevu: hranice zůstaly až na jednu podstatnou výjimku v zásadě nedotčené, a místo nich byli přesouváni lidé. Západní politici zastávali názor, že Společnost národů a ustanovení Versailleské smlouvy týkající se menšin selhaly a že by byla chyba se byť i jen pokoušet o jejich vzkříšení. Z toho důvodu celkem rychle vyslovili souhlas s transfery obyvatelstva. Pokud se tedy menšinám, které ve střední a východní Evropě přežily, nedala poskytnout účinná mezinárodní ochrana, potom bude přinejmenším stejně dobré, když i ony budou přemístěny do oblastí, kde se jim dostane lepšího přijetí. Pojem „etnické čistky“ tehdy ještě neexistoval, ale procesy, které dnes označuje, už nepochybně probíhaly, přitom však ani zdaleka nevzbuzovaly všeobecné znepokojení nebo nesouhlas.

Výjimku zde tvořilo, jako v tolika jiných ohledech, Polsko. Jeho nová zeměpisná podoba, která představovala posun celé země západním směrem, kdy na východě muselo Polsko odstoupit 110 500 čtverečních kilometrů svého území Sovětskému svazu a náhradou za to dostalo díky posunutí hranic země na západ k Odře a Nise 64 000 čtverečních kilometrů na úkor Německa – měla dramatické důsledky pro Poláky, Ukrajince a Němce, kteří dosud na těchto územích žili. Něco takového bylo neobvyklé i v podmínkách roku 1945 a je potřeba to chápat hlavně jako součást celkové úpravy hranic, kterou Stalin vnutil všem zemím na západním okraji svého impéria. Rumunsku sebral Besarábii a Bukovinu, Československu Podkarpatskou Rus, pohltit všechny tři pobaltské státy a nechal si také Karelskou šíji, kterou během války uloupil Finsku.

Na západ od nových sovětských hranic se změnilo jen málo. Bulharsko si vzalo od Rumunska zpátky malý pruh území v dobrudžské oblasti, Československo získalo na úkor Maďarska (jež patřilo mezi poražené země Osy, a námitky si proto muselo nechat pro sebe) tři vesnice na pravém břehu Dunaje naproti Bratislavě, Titovi se podařilo udržet se na části někdejšího italského území kolem Terstu v oblasti Julského Benátska, které jeho jednotky obsadily koncem války. Jinak byla území uchvácená vojensky v letech 1938–1945 vrácena původním vlastníkům a byl obnoven *status quo ante*.

Výsledkem bylo, že se Evropa stala, až na určité výjimky, světdílem národních států, jež byly etnicky homogennější než kdykoli předtím. Sovětský svaz samozřejmě zůstal mnohonárodnostní říší a Jugoslávie také neztratila nic ze své etnické rozmanitosti navzdory krvavým vnitřním bojům, které probíhaly za války. Rumunsko na svém území stále mělo velice početnou maďarskou menšinu v Transylvánii a neznámý počet – rozhodně však miliony – Romů. Ale v Polsku, kde v roce 1938 tvořili Poláci jen 68 procent obyvatelstva, žili v roce 1946 téměř výhradně jen oni. Německo nyní bylo v zásadě čistě německé (nepočítáme-li dočasné uprchlíky a běžence). V Československu, kde před Mnichovem žilo 22 procent Němců, 5 procent Maďarů, 3 procenta Rusínů a 1,5

6/ S významnou výjimkou Řeků a Turků po smlouvě z Lausanne z roku 1923.

procenta Židů, zbyli teď prakticky výhradně jen Češi a Slováci. Z 55 000 československých Židů, kteří přežili válku, jich v roce 1950 zbývalo už jen 16 000, ostatní zemi opustili. Starobylé evropské diaspory – Řekové a Turci na jižním Balkánu a kolem Černého moře, Italové v Dalmácii, Maďaři v Transylvánii a na severním Balkánu, Poláci v Litvě, v Bukovině a v ukrajinské Volyni, německé enklávy od Baltu po Černé moře a od Rýna k Volze, a Židé odkudkoli – ubývaly a mizely. Rodila se nová, „čistší“ Evropa.

Většinu práce spojené s organizováním péče o uprchlíky a běžence – jejich shromažďování, zakládání sběrných táborů, poskytování stravy, ošacení a lékařského ošetření – zajišťovaly spojenecké okupační síly, zejména americké. Žádné jiné fungující správní orgány nebyly v Německu, a stejně tak v Rakousku a v severní Itálii, kde se uprchlíci soustřeďovali, k dispozici. Pouze armáda měla zdroje a organizační kapacity nutné ke zvládnutí problémů spojených s obstaráváním všeho nezbytného pro tolik potřebných lidí, že by stačili zalidnit středně velký stát. To byl pro obrovskou vojenskou mašinerii, která se ještě před pár týdny plně věnovala výhradně boji proti německé branné moci, zcela neočekávaný úkol. Generál Dwight D. Eisenhower (vrchní velitel spojeneckých ozbrojených sil) to v hlášení prezidentu Trumanovi z 8. října 1945, kterým reagoval na kritiku týkající se zacházení vojenských orgánů s uprchlíky a osvobozenými vězni koncentračních táborů, vyjádřil těmito slovy: „V některých případech jsme neudrželi potřebnou úroveň, ale rád bych poukázal na to, že celá armáda stojí před komplikovaným problémem přechodu od bojové služby k organizování masové repatriace a následně k současné statické etapě charakterizované zcela unikátními obtížemi ohledně zajištění sociální péče“.

Jakmile se ovšem podařilo vybudovat síť sběrných táborů, zodpovědnost za péči o miliony lidí bez domova a jejich případnou repatriaci nebo přesídlení přecházela ve stále větší míře na UNRRA. Správa Spojených národů pro pomoc a obnovu byla založena 9. listopadu 1943 na washingtonském zasedání zástupců 44 budoucích členských států OSN, aby se věnovala předpokládaným poválečným potřebám a sehrála rozhodující roli při řešení poválečné humanitární krize. Tento orgán vynaložil od července 1945 do června 1947 deset miliard dolarů, jež pocházely převážně ze Spojených států, Kanady a Velké Británie. Velká část této pomoci směřovala do spojeneckých zemí ve východní Evropě – do Polska, Jugoslávie a Československa – a do Sovětského svazu, a současně ve prospěch lidí bez domova v Německu a jinde. Z bývalých států Osy dostalo pomoc od UNRRA jen Maďarsko, a ještě ne právě velkou.

Koncem roku 1945 spravovala UNRRA v Německu 227 táborů a středisek pro pomoc uprchlíkům a lidem bez domova, dalších 25 v sousedním Rakousku a několik málo také ve Francii a v zemích Beneluxu. V červnu 1947 už bylo takových zařízení v západní Evropě 762, převážná většina v západních zónách Německa. V září 1945 dosáhl počet civilistů ze spojeneckých zemí (tj. mimo občany bývalých států Osy), o které se starala nebo které repatriovala UNRRA a další spojenecké organizace, vrcholu 6 795 000 osob – k nimž je třeba připočítat dalších 7 milionů lidí nacházejících se pod sovětskou správou a mnoho

milionů německých běženců. Co se týče státní příslušnosti, tvořili největší část občané Sovětského svazu: propuštění váleční zajatci, vězňové a pracovní nasazení. Následovali Francouzi (váleční zajatci, pracovní nasazení a odvláčení), 1,6 milionu Poláků, 700 000 Italů, 350 000 Čechů, přes 300 000 Holanďanů, 300 000 Belgičanů a nespočet dalších národností.

Dodávky potravin v rámci UNRRA hrály životně důležitou úlohu zejména při zásobování Jugoslávie. Bez nich by v této zemi v letech 1945–1947 zemřelo hladem daleko víc lidí. V Polsku UNRRA pomohla udržet příjem potravy na 60 procentech předválečné úrovně, v Československu na 80 procentech. V Německu a Rakousku se UNRRA dělila o odpovědnost za péči o uprchlíky a běžence s Mezinárodní organizací pro uprchlíky (IRO – International Refugee Organisation), jejíž statut schválilo Valné shromáždění OSN v prosinci 1946.

Také IRO financovaly v rozhodující míře západní spojenecké státy. Podíl USA na jejím prvním rozpočtu (1947) činil 46 procent a postupně narostl až na 60 procent v roce 1949. Spojené království přispělo 15 procenty, Francie 4 procenty. Vzhledem k neshodám mezi západními Spojenci a Sovětským svazem v otázce povinných reparací, pohlížel SSSR (a později sovětský blok) na IRO vždycky jako na výlučný nástroj Západu, a proto se IRO omezovala na služby uprchlíkům pouze na územích pod kontrolou okupačních armád západních spojenců. Navíc se věnovala výhradně uprchlíkům, takže němečtí běženci od ní pomoc přijímat nemohli.

Tento rozdíl mezi běžencem (u něhož se předpokládalo, že má někde domov, kam se může vrátit) a uprchlíkem (na kterého se pohlíželo jako na osobu bez domova) představoval jednu z mnoha podob třídění lidí, jež se v těch letech zrodily. S jednotlivci se zacházelo různým způsobem podle toho, zda pocházeli ze zemí válečných spojenců (Československo, Polsko, Belgie atd.) nebo bývalých nepřátel (Německo, Rumunsko, Maďarsko, Bulharsko atd.) Tyto rozdíly se braly v úvahu také při stanovování priorit v rámci repatriace uprchlíků. Jako prvním se mělo dostat péče a možnosti vrátit se domů těm občanům spojeneckých států, kteří přežili věznění v koncentračních táborech, potom příslušníkům spojeneckých armád osvobozeným ze zajateckých táborů, po nich následovali jejich krajané nuceně nasazení na práci v Německu, pak přišla řada na italské běžence a nakonec na občany zbývajících nepřátelských zemí. Němci měli být ponecháni tam, kde jsou, aby je absorbovaly místní komunity.

Návrat Francouzů, Belgičanů, Holanďanů nebo Italů do rodných zemí probíhal poměrně bez zádrhelů a jediné problémy, které ho brzdily, byly organizačního rázu: rozhodnout, kteří lidé mají právo odjet a kam, a zajistit dostatek vlaků, aby je tam dopravily. Do června 1945 byli doma – kromě posledních 40 550 – všichni Francouzi, kterých se v době kapitulace o pouhý měsíc dřív nacházelo na německém území 1,2 milionu. Italové museli čekat déle. Jednak byli občany dříve nepřátelského státu, a italská vláda navíc neměla žádný propracovaný plán jejich repatriace. Ale i z nich se do roku 1947 všichni dostali domů. Složitá byla však situace na Východě, a to vinou dvou okolností. Někteří běženci z východní Evropy byli technicky vzato bez státní příslušnosti, a neexistovala tudíž země, do které by se mohli vrátit. Západní administrátory také

zpočátku mátló, že mnozí z nich také po návratu domů netoužili. Podle dohody z května 1945, podepsané v německém Halle, se měli vrátit domů všichni váleční zajatci a ostatní občané Sovětského svazu, a předpokládalo se, že si to i přejí. Byla tu však jedna výjimka: západní Spojenci neuznali Stalinův válečný zábor pobaltských států a Estonci, Lotyšů a Litevci v táborech pro lidi bez domova, jež se nacházely v západních zónách Německa, proto dostali možnost, aby se sami rozhodli, zda se vrátí na Východ, nebo si budou hledat nový domov na Západě.

Avšak občané Pobaltí nebyli jediní, kdo si nepřáli vrátit se zpátky. I mnoho bývalých sovětských, polských, rumunských a jugoslávských občanů dávalo přednost životu v dočasných táborech na německém území před návratem do svých vlastí. V případě Sovětů jejich neochota často pramenila z opodstatněné obavy, že je doma postihnou represálie namířené proti všem, kdo strávili nějakou dobu na Západě, byť to třeba bylo v zajateckém táboře. Pokud šlo o občany pobaltských států a také Ukrajince, Chorvaty a další národnosti, ti se netoužili vrátit do zemí, jež se nyní fakticky nacházely pod komunistickou nadvládou, i když formálně tomu tak ještě nebylo. Jejich neochotu v mnoha případech posiloval strach z odplaty za skutečné nebo neprávem přisuzované válečné zločiny, ale také snadno pochopitelná touha utéci na Západ za lepším životem.

V letech 1945–1946 úřady na Západě raději k podobným přáním vůbec nepřihlížely, a namísto toho vyžadovaly a někdy i vynucovaly silou, aby se Sověti a další Východoevropané vrátili domů. Zatímco sovětsští oficiální činitelé příčinlivě shromažďovali vlastní občany z německých uprchlických táborů, Východoevropané z těchto táborů se zase zoufale snažili přesvědčit zaskočené francouzské, britské a americké úředníky, že se vůbec nechtějí vrátit „domů“ a raději by zůstali v Německu – ano, právě tam, ze všech míst na světě. Ne vždycky se jim to podařilo. V letech 1945–1947 vrátili západní Spojenci do SSSR 2 272 000 jeho občanů.

Zejména v prvních poválečných měsících docházelo k hrůzným scénám zoufalých zápasů, když britští a američtí vojáci odchyťovali ruské emigranty, kteří třeba ani nikdy sovětskými občany nebyli, ukrajinské partyzány a mnoho jiných skupin uprchlíků, a pak je cpali – někdy doslova – přes hranici do rukou čekající NKVD.⁷ Jakmile se tito lidé jednou ocitli v sovětské moci, připojili se ke statisícům svých krajanů, ale také Maďarů, Němců a jiných bývalých nepřátel, které Rudá armáda deportovala na východ. Do roku 1953 bylo repatriováno celkem pět a půl milionu sovětských občanů. Každý pátý z nich skončil s kulkou v týle nebo v gulagu. A ještě mnohem víc jich bylo posláno přímo do sibiřského vyhnanství nebo do vojenských pracovních praporů.

Násilné repatriace nakonec přece jen ustaly, ale teprve v roce 1947, kdy se s propuknutím studené války objevila ochota zacházet s běženci ze sovětského

7/ Koncem května 1945 předala britská armáda jugoslávským úřadům 10 000 slovinských vojáků a civilistů, kteří předtím uprchli do Rakouska. Většina z nich byla odvezena na nákladních automobilech do Kocevských lesů a na místě postřílena.

bloku jako s *politickými* uprchlíky (okamžitě tento statut získalo 50 000 Čechů, kteří se nacházeli v Německu a v Rakousku ještě v únoru 1948, kdy v Praze došlo ke komunistickému převratu). Celkem jeden a půl milionu Poláků, Maďarů, Bulharů, Rumunů, Jugoslávců, Sovětů a Židů se proto repatriaci šťastně vyhnulo. Spolu s občany někdejších pobaltských republik tvořili naprostou většinu běženců, kteří zůstali v západních zónách Německa, v Rakousku a Itálii. Evropská konvence o lidských právech z roku 1951 kodifikovala právo takových cizinců bez domova na ochranu, a tak tu konečně byla záruka, že osoby ohrožené perzekucí nemohou být vráceny do země původu proti své vůli.

Nicméně otázka, co s nimi, zůstávala otevřená. Uprchlíci a běženci sami v tom měli jasno. Řečeno slovy Genêt (Janet Flannerové), která otiskl *The New Yorker* v říjnu 1948, „[běženci] jsou ochotni jít kamkoliv na světě vyjma své domovské země“. Ale kdo je přijme? Západoevropské státy, kterým se nedostávalo pracovních sil a nacházely se uprostřed plné práce na hospodářské obnově, zpočátku import některých kategorií osob bez státní příslušnosti docela vítaly. Belgie, Francie a Británie potřebovaly hlavně horníky, stavební a zemědělské dělníky. Belgie v letech 1946–1947 přijala 22 000 běženců (a s nimi také jejich rodiny) na práci ve valonských dolech. Francie pak 38 000 osob pro různá dělnická povolání, a do Británie takhle přišlo 86 000 lidí včetně mnoha veteránů polské armády, ale i Ukrajinců, kteří bojovali ve svazku Waffen SS v „Haličské“ divizi.⁸

Kritéria pro přijetí byla jednoduchá – země západní Evropy měly zájem o fyzicky zdatné muže pro manuální práce a bez rozpaků daly na tomto základě přednost třeba občanům Pobaltí, Polákům a Ukrajincům bez ohledu na to, co dělali za války. Svobodné ženy byly vítány jako dělnice nebo pomocnice v domácnosti, ale kanadský pracovní úřad odmítl v roce 1948 dívky a ženy žádající o vystěhování do Kanady a zaměstnání v domácnosti, pokud se objevilo sebemenší podezření, že mají vyšší než základní vzdělání. A žádná země ovšem nestála o staré lidi, osiřelé děti a o matky samoživitelky. Obecně vzato nikde uprchlíky nepřijímali s otevřenou náručí. Poválečné průzkumy veřejného mínění v USA a v západní Evropě prokazovaly, že domácí obyvatelstvo projevuje pro jejich nelehkou situaci jen málo porozumění. Většina lidí si přála, aby imigrantů raději ubývalo než naopak.

Odlišný byl problém Židů. Zpočátku k nim západní úřady přistupovaly jako ke všem ostatním a umísťovaly je do sběrných táborů v Německu mnohdy společně s jejich nedávnými pronásledovateli. Ale v srpnu 1945 prezident Truman oznámil, že v americké okupační zóně musí být pro všechny židovské běžence vybudována oddělená zařízení. Podle zprávy, kterou si prezident vyžádal, aby se s daným problémem seznámil, představovaly dosavadní smí-

8/ Haličskou divizi neboli Division Galizien, jež byla součástí frontových jednotek SS, tvořili Ukrajinci, kteří předtím byli občany meziválečného Polska a pocházeli z té jeho části, které se po válce zmocnil SSSR. Proto také nebyli vráceni do Sovětského svazu, přestože proti němu bojovali po boku Wehrmachtu, a západní úřady s nimi zacházely jako s osobami bez státní příslušnosti.

šené tábory a uprchlická centra projev „obzvlášť nerealistického přístupu k této otázce. Odmítání uznat Židy jako takové vyvolává dojem [...], že zavíráme oči před jejich dřívějším ještě barbarštějším pronásledováním“. Od konce září 1945 se v americké okupační zóně pečovalo o všechny Židy odděleně.

O repatriaci Židů na východ se nikdy ani neuvažovalo – Sovětský svaz, Polsko nebo jiné země na východě Evropy nejevily o jejich návrat sebemenší zájem. A nijak zvlášť srdečně nebyli vítáni ani na Západě, zvlášť když měli vyšší vzdělání nebo jinou než dělnickou kvalifikaci. A tak, ironií osudu, zůstali v Německu. Obtíže spojené s „umístěním“ Židů v Evropě vyřešil teprve vznik státu Izrael. V letech 1948–1951 tam odešlo 332 000 evropských Židů, a to buď ze středisek IRO v Německu, nebo přímo z Rumunska, Polska a dalších zemí, pokud se tam ještě zdržovali. Dalších 165 000 nakonec odešlo do Francie, Británie, Austrálie a do obou Amerik.

Tam se k nim připojili zbývající běženci a uprchlíci druhé světové války, k nimž je nutné připočítat novou generaci politických uprchlíků ze střední a východní Evropy v letech 1947–1949. Spojené státy v této době přijaly celkem 400 000 lidí, a dalších 185 000 jich do USA dorazilo v letech 1953–1957. Kanada vpustila na své území 157 000 běženců a uprchlíků a Austrálie dalších 182 000 (mezi nimi 60 000 Poláků a 36 000 uprchlíků z Pobaltí).

Je na místě zdůraznit velikost takového výkonu. Některé skupiny sice zůstaly stranou, zejména určité kategorie etnických Němců z Rumunska a Jugoslávie, protože postupimská konference jejich případ neřešila. Ale Spojenecká vojenská okupační správa a civilní orgány OSN dokázaly během nějakých pěti či šesti let činnosti na zpustošeném, zbídačelém a zoufalém kontinentu, který se vzpamatovával po strašlivé válce a už ho čekalo rozdělení nastupující studené války, repatriovat, začlenit a přesídlit dosud nikdy nevidané počty – mnoho milionů – zoufalých lidí z celé Evropy, rozpadající se na desítky různých národnostně i jinak definovaných skupin. Na konci roku 1951, kdy UNRRA a IRO nahradil nově zřízený Úřad vysokého komisaře OSN pro uprchlíky, už v evropských táborech pro lidi bez domova zbývalo jen 177 000 osob – většinou starých a nemocných, protože o ty nikdo nestál. Poslední takový tábor byl uzavřen v roce 1957 v bavorském Föhrenwaldu.

Evropští běženci a uprchlíci přežili nejen světovou válku, ale také celou řadu místních, občanských válek. Vždyť od roku 1934 až do roku 1949 prožila Evropa řetěz vražedných občanských konfliktů, ke kterým docházelo na území jednotlivých států. V mnoha případech právě pozdější okupace armádami jiných států – ať už Německa, Itálie nebo Sovětského svazu – usnadnily nebo legitimizovaly proces, v němž předválečné politické konflikty a antagonismy propukly s novou a ještě ničivější silou. Okupanti samozřejmě nebyli neutrální. Obvykle se přidali k jedné z bojujících stran, aby jí pomohli porazit společného nepřítele. Díky tomu mohli stoupenci určitých politických programů nebo příslušníci národnostních menšin, kteří byli v době míru v nevýhodě, využít

změněné situace k tomu, aby získali moc na domácí scéně. Obzvláště Němci povzbuzovali a využívali takové nálady s potěšením, a to nejen k tomu, aby danou zemi rozdělili a snáze ji dobyli, ale také proto, aby si ulehčili obtížné a nákladné břemeno nutně spojené se spravováním a kontrolou dobytých území. Mohli se pak spolehnout na místní kolaboranty, že to udělají za ně.

S rokem 1945 získává výraz „kolaborant“ specifický, morálně odpudivý význam. Lokální rozbroje či spojenecké svazky však v době války často vyrůstaly z místních podmínek, jež byly podstatně komplikovanější a mnohotvárnější, než aby je dokázaly vystihnout zjednodušující poválečné pojmy „kolaborace“ a „odboj“. Proto třeba v okupované Belgii zopakovala část vlámské komunity, jejíž jazyk je germánský, stejnou chybu, jaké se dopustila i za první světové války, kdy se Vlámové nechali zlákat příslibem autonomie a možností rozbít mocenský monopol francouzsky hovořící valonské elity v Belgii, a proto uvítali vládu Němců. V Belgii i jinde nacisté záměrně rozehrávali národnostní kartu, dokud to sloužilo jejich záměrům, a proto vlámsky hovořící belgické válečné zajatce propustili ihned po uzavření příměří v roce 1940, zatímco frankofonní Valoni zůstali v zajateckých táborech po celou dobu války.

Skutečný odboj proti Němcům existoval ve Francii, Belgii a Norsku, zejména pak v posledních dvou letech okupace, kdy snaha nacistů násilně odvádět mladé muže na nucené práce do Německa přiměla mnohé z nich přidat se k *makistům* (odvozeno od francouzského slova *maquis*, „křoví“), jelikož to bylo méně nebezpečné. Ale teprve až na samotném sklonku okupace začínali aktivní odbojáři početně převyšovat ty, kteří s nacisty kolaborovali, ať už z přesvědčení, prodejnosti nebo sobectví. Odhaduje se, že ve Francii bylo na obou stranách této vnitřní fronty plně zapojeno přibližně stejné množství mužů a žen, nanejvýš něco mezi 160 000 a 170 000 osob. A úhlavním nepřítelem jedněch byli ti druhí. Němci zaujímalí na žebříčku nepřátel většinou až druhé místo.

V Itálii byla situace složitější. Fašisté se drželi u moci plných dvacet let, než v červenci 1943 Mussoliniho svrhl palácový převrat. Možná, že to je důvod, proč v zemi existoval jen minimální domácí odboj proti fašistickému režimu; nejaktivnější antifašisté byli v exilu. Od září 1943, kdy se Itálie oficiálně stala „spolubojovníkem“ Spojenců, stály proti sobě na Němci okupovaném severu země loutkový režim Mussoliniho „Italské sociální republiky“ a rozsahem nevelký, i když odvážný partyzánský odboj kooperující s postupujícími spojeneckými armádami, které mu příležitostně poskytovaly pomoc.

Ale i tady se situace, kterou *oba* tábory prezentovaly jako zápas většiny pravicově smýšlejících Italů proti okrajové skupině vraždících teroristů podporovaných cizí ozbrojenou mocí, ve skutečnosti vyvinula v opravdovou občanskou válku, do níž se v letech 1943–1945 na obou stranách zapojilo značné množství Italů. Fašisté reprezentující „Italskou sociální republiku“ opravdu byli jen samozvaná skupina kolaborující s brutální okupační mocí, ale domácí podpora, s níž tehdy mohli počítat, nebyla vůbec zanedbatelná – určitě nebyla o nic menší než ta, jíž se dostávalo jejich mnohem agresivnějším protivníkům, tedy partyzánům vedeným komunisty. Protifašistický odboj ve skutečnosti představoval jen jednu

podobu vzájemného boje mezi Italy, kteří pak v poválečných desetiletích svou paměť příhodně odsunuli do skladiště nepotřebného haraburdí.

Ve východní Evropě byly věci – jako vždycky – ještě komplikovanější. Slovinci a Chorvaté využili přítomnosti Němců k vyhlášení vlastních nezávislých států, což představovalo splnění dávného snu předválečných separatistických stran. V Polsku Němci kolaboranty nehledali, ale dál na severu, v pobaltských státech, a dokonce i ve Finsku obyvatelstvo Wehrmacht zpočátku vítalo jako alternativu, která zabrání tomu, aby zemi okupoval a pohltit Sovětský svaz. Zejména Ukrajinci dělali, co mohli, aby německou okupaci v roce 1941 využili k získání nezávislosti, o kterou tak dlouho marně usilovali, a území východní Haliče a západní Ukrajiny se stalo dějištěm vražedných bojů mezi ukrajinskými a polskými partyzány pod vlajkou jak protinacistické, tak protisovětské partyzánské války. Za těchto okolností ztrácelo jemné rozlišování mezi ideologickým zápasem, etnickými konflikty a bojem za nezávislost jakýkoli smysl, přinejmenším z hlediska místního civilního obyvatelstva, jež takovým násilným střetům pokaždé padlo za oběť jako první.

Poláci a Ukrajinci bojovali buď po boku Wehrmachtu, nebo proti němu, s Rudou armádou nebo proti ní a mezi sebou navzájem podle toho, kde a kdy se boje odehrávaly. V Polsku si tento konflikt, který se po roce 1944 přeměnil v guerillovou válku proti komunistickému státu, vyžádal v letech 1945–1948 životy 30 000 Poláků. Na Sověty okupované Ukrajině padl poslední partyzánský velitel Roman Šukčevič nedaleko Lvova v roce 1950, a sporadické protisovětské odbojové aktivity přetrvávaly na Ukrajině a zvláště v Estonsku ještě několik dalších let.

Jinak to ale byl hlavně Balkán, který druhou světovou válku prožíval především jako válku občanskou, a to mimořádně vražednou. A zejména v Jugoslávii zůstal význam konvenčních nálepek – kolaborant, odbojář – krajně nejasný. Kým byl Draža Mihailović, srbský vůdce četnických partyzánů?⁹ Vlastencem? Odbojářem? Kolaborantem? Co přimělo lidi bojovat? Odpor proti okupantům (Němcům a Italům)? Pomsta domácím politickým protivníkům z meziválečné doby? Etnické konflikty mezi Srby, Chorvaty a muslimy? Boj za komunismus nebo proti němu? Spousta lidí měla víc než jeden motiv.

Ustašovský režim Ante Paveliće v loutkovém chorvatském státě proto vraždil Srby (hodně přes 200 000) a muslimy. Ale Mihailovićovi rojalističtí partyzáni (většinou Srbové) také zabíjeli muslimy. A bosenští muslimové kdyby pro nic jiného, pak kvůli své vlastní bezpečnosti občas spolupracovali s německou armádou. Titovi komunističtí partyzáni, přestože jejich strategickým cílem bylo zbavit Jugoslávii německých a italských okupantů, zaměřovali své úsilí a prostředky především k cíli zničení četníků, v neposlední řadě také proto, že to byl uskutečnitelný cíl. Když o těchto událostech psal deset let po válce Milovan Djilas, tou dobou už rozčarovaný vyústěním ozbrojeného zápasu mezi partyzány a četníky, ve kterém přitom osobně sehrál hrdinskou úlohu, podal svědectví o reálné zku-

9/ „Četnici,“ srbští partyzáni za druhé světové války, si dali jméno po guerillových skupinách horalů, kteří v 18. století bojovali proti tureckým osmanským vládcům Srbska.

šenosti s válkou a odbojem v okupované Jugoslávii: „Obě armády podstupovaly ve své hladovějící, krvácející a zotročené zemi mnohahodinové výstupy po skalnatých úbočích hor – aby unikly před zničením, nebo aby samy zničily malé skupiny svých krajanů – na vrcholy, které se někdy tyčily do výše dvou tisíc metrů. Člověka pak napadalo, že tohle je všechno, co zbylo z veškerých našich teorií a představ o boji dělníků a rolníků proti buržoazii.“

Ještě dále na jihu prožilo Řecko – stejně jako Jugoslávie – druhou světovou válku jako sled jednotlivých etap: německý vpád, okupace, odboj, represálie a občanská válka, která v prosinci 1944 v Athénách vyvrcholila pětítýdenními těžkými boji mezi komunisty a britskými silami podporujícími rojalisty a kterou ukončilo až příměří uzavřené v únoru 1945. Boje ale v roce 1946 stejně propukly znovu a táhly se ještě víc než tři roky, a skončily útekem komunistů z jejich opevněných postavení v horách na severu země. I když není pochyb o tom, že řecký odboj proti Italům a Němcům byl účinnější než výkony známějších hnutí odporu ve Francii nebo v Itálii – jen v letech 1943–1944 dokázali řečtí partyzáni zabít nebo zranit 6000 německých vojáků –, ztráty, které při něm utrpěli samotní Řekové, byly mnohem těžší. Odbojové oddíly KKE (komunisté) a aténská královská vláda podporovaná Západem terorizovaly venkov, ničily komunikace a vyvolaly v zemi rozkol, který přetrvával ještě dlouhá desetiletí po válce. V září 1949, kdy boje skončily, bylo 10 procent obyvatelstva bez přístřeší. Řecká občanská válka postrádala etnickou spleť bojů v Jugoslávii nebo na Ukrajině,¹⁰ ale měreno rozsahem humanitární katastrofy, kterou v zemi způsobila, je dokonce ještě překonala.

Ničivé důsledky těchto evropských občanských válek byly nezměrné. Zjednodušeně řečeno to znamenalo, že válka v Evropě s odchodem Němců v roce 1945 neskončila. Jeden z traumatizujících aspektů občanské války spočívá v tom, že nepřítel i po své porážce žije v zemi dál a s ním i vzpomínky na konflikt. Jenže bratrovražděné boje v těchto letech měly ještě jeden rozvratný účinek. Ruku v ruce s neslýchanou brutalitou nacistické a později sovětské okupace rozložily samotnou strukturu evropského státu. Nic po nich už nikdy nebylo jako dřív. Použijeme-li onoho velmi zneužívaného pojmu přesnějším způsobem, pak můžeme říci, že proměnily druhou světovou válku – Hitlerovu válku – v sociální revoluci.

Především opakované okupace cizími mocnostmi nevyhnutelně oslabily autoritu a legitimitu místních vlád. Vůdcové vichistického režimu v neokupované, formálně nezávislé části Francie – stejně jako Slovenského státu patera Jozefa Tisa nebo Pavelicova ustašovského režimu v Záhřebu – byli jen poslušníci Hitlerovi místodržící, a většina lidí v jejich zemích to moc dobře věděla. Na samosprávné úrovni si kolaborující místní vlády v Holandsku nebo v Čechách udržely jistou míru autonomie, ale pouze v případě, že se nedostaly do rozporu s přáními svých německých pánů. Dále na východě nacisté a později Sověti

10/ Ne ovšem úplně. Řečtí komunisté po válce z oportunistických důvodů podporovali ideu připojení severořeckých oblastí obývaných slovanským etnikem ke komunistickému Bulharsku, což jim ovšem v očích krajanů hodně uškodilo.

nahradili dosavadní instituce svými vlastními lidmi a mašinieriemi s výjimkou míst, kde z vnitřních sporů a ambicí mohli dočasně těžit a využívat jich pro své vlastní účely. Ironií osudu se tak dělo jen v zemích nacistických spojenců – ve Finsku, Maďarsku, Rumunsku a Bulharsku –, kterým to ponechalo možnost, aby si vládly samy do té míry, že si jistý stupeň opravdové nezávislosti uchovály přinejmenším do roku 1944.

S výjimkou Německa a jádra Sovětského svazu zažily všechny státy kontinentální Evropy, které přímo zasáhla druhá světová válka, přinejmenším dvě okupace. Nejdřív je okupoval nepřítel a potom armády osvoboditelů. Některé státy – Polsko, pobaltské země, Řecko a Jugoslávie – prošly za pět let třemi okupacemi. Každá z nich znamenala likvidaci dosavadního režimu, rozklad jeho autority, oslabení jeho elit. Někde se s naprosto zdiskreditovanými starými mocenskými strukturami a zkompromitovanými představiteli výsledkem stala *tabula rasa*. V Řecku například diktátor Metaxas smetl starou parlamentní mocenskou vrstvu. Němci potom zbavili moci Metaxase. A když pak došla řada i na Němce, ocitli se v postavení zneuctěných a ohrožených lidí zase ti, kdo s nimi kolaborovali.

Likvidace starých společenských a hospodářských elit byla asi tou nejdramatičtější změnou. Vyhlazením evropských Židů se nacisté nedopustili zločinu jen na nich samotných. Jejich likvidace měla také závažné sociální důsledky v mnoha obcích a městech střední Evropy, kde Židé tvořili podstatnou část odborně vzdělané inteligence a působili jako lékaři, právníci, podnikatelé, učitelé. Později, a často ze stejných míst, lidé vyhnali, jak už víme, další významnou část místní buržoazie – Němce. To vše vyústilo v radikální změnu společenské struktury a poskytlo příležitost – Polákům, občanům pobaltských států, Ukrajincům, Slovákům, Maďarům a dalším – zmocnit se opuštěných míst (a domovů) těch, co odešli.

Tento nivelizační proces, kdy národnostně původní obyvatelstvo střední a východní Evropy zaujalo místo vyhoštěných menšin, představuje Hitlerův nejtrvalejší příspěvek k evropským sociálním dějinám. Němci měli v plánu zlikvidovat Židy a vzdělané vrstvy obyvatelstva v Polsku a v západních částech Sovětského svazu, oklestit život zbývajících Slovanů na novodobé nevolnictví a vložit jejich půdu a vládu nad nimi do rukou nových německých osadníků. Ale po příchodu Rudé armády a vyhnání Němců se ukázalo, jak se takto připravený terén dokonale hodí pro mnohem radikálnější plány Sovětů.

Jednou z příčin, jež takový vývoj umožnily, bylo, že roky okupace nepřinesly jen krvavé vynucování a urychlování převratných změn sociální skladby obyvatelstva, ale také naprostý rozklad zákonitosti a společenských zvyklostí právního státu. Je mylné představovat si německou okupaci kontinentální Evropy jako dobu pacifikace a pořádku pod vševidoucím a všudypřítomným mocenským dohledem. Dokonce i v Polsku, jež bylo ze všech okupovaných území podrobeno nejintenzivnějšímu dozoru a utlačování, dokázala společnost i nadále vzdorovat novým vládcům. Poláci si ilegálně a za cenu velkého osobního rizika vytvořili paralelní podzemní svět tiskovin, škol, kulturních aktivit, sociální péče, hospodářské činnosti, a dokonce i ozbrojených sil – tedy všeho, co jim Němci zakázali.